

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941–1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН

ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 2

**м. Київ
2013**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. - 132 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», протокол № 8 від 22 листопада 2013 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 10 від 28 листопада 2013 р.

© Меморіальний комплекс
«Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни
1941–1945 років»
© Автори статей

ЗМІСТ

НАУКА В МУЗЕЇ 5

Наталія ШЕВЧЕНКО

АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ФОРМАТ ВІЙНИ ТА ФОРМУВАННЯ
КОЛЕКТИВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ» 5

ГРАНІ ВІЙНИ 17

Володимир ШЕВЧЕНКО

РОТА ім. Т. ШЕВЧЕНКА В ПЕРШИХ БОЯХ ІЗ ФАШИЗМОМ 17

Анатолий ЧАЙКОВСКИЙ

ИСТОРИЯ ПЛЕНА: ТРАГЕДИЯ И ФАРС 24

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ 41

Оксана САЛАТА

МЕХАНІЗМИ ТА ФОРМИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ
НА НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр. 41

Максим ГЛАВАЦЬКИЙ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ
НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОБЛАСТІ «КИЇВ» 1941-1944 рр. 50

Юрій ЛЕВЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ «ЛЮДСЬКОГО РЕСУРСУ»
В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ В РОКИ ОКУПАЦІЇ 58

ЕКОНОМІКА 68

Ігор ВЕТРОВ

ПОЧАТОК ВІДБУДОВНОЇ ЕПОПЕЇ В УКРАЇНІ (1943-1944 рр.):
ІНДУСТРІАЛЬНА СТРАТЕГІЯ 68

Руслан ГУЛА

ЧИННИК РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ У ВІДНОВЛЕННІ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВ
НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УРСР У 1943–1944 рр. 76

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ 86

Андрій РУККАС

ВІН СТОЯВ НА ЧОЛІ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ УНР У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД:
ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СОТНИКА ВАСИЛЯ НЕДАЙКАШІ 86

Володимир РУГАЛЬ

ВАСИЛЬ ПЕТРОВ: ЗВИВИСТИМИ ДОРОГАМИ ВІЙНИ 97

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО 106

Світлана ДАЦЕНКО

ПИШУ ТОБІ З-ПІД СТАЛІНГРАДА
(на основі епістолярної колекції Меморіального комплексу
«Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років») 106

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ 115

Дмитро ВЕДЕНЄВ

БИТВА ЗА ДНІПРО – ВУЗЛОВА ПОДІЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ГІТЛЕРИЗМУ
Нотатки з Всеукраїнської наукової конференції 115

Олександр ЛИСЕНКО

ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА ВІД ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ
ОЧИМА МУЗЕЙНИКІВ: ТРИ ВИСТАВКИ З НАГОДИ ОДНОГО ЮВІЛЕЮ 121

Віталій ГЕДЗ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПОВЕРНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ:
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ» 126

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ 128

Катерина ДВІРНА

ФЛАГМАН МУЗЕЙНОЇ НАУКИ 128

НАШІ АВТОРИ 130

УДК 069.5

© **Наталія ШЕВЧЕНКО**

АНТРОПОЦЕНТРИЧНИЙ ФОРМАТ ВІЙНИ ТА ФОРМУВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РОКІВ»

На прикладах виставкових проектів Меморіального комплексу останніх років розглядаються соціально-гуманітарні підходи до формування колективної пам'яті народу України про війну.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, виставка, історична пам'ять, антропологія.

Головною метою наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» є всебічне і ґрунтовне дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн; поглиблене вивчення та розкриття ролі й місця України у війні, її внеску в Перемогу; увічнення пам'яті мільйонів тих, хто загинув; моральна реабілітація жертв нацизму – військовополонених, «остарбайтерів», в'язнів концтаборів; виховання патріотичних почуттів та належної шани до воєнного покоління. Важливими параметрами всіх напрямів роботи Меморіалу є загальнолюдські цінності й моральні принципи та соціально-гуманітарні підходи.

Пам'ять про війну є тим ментальним ланцюгом, який пов'язує кілька поколінь наших співгромадян, дає підстави для усвідомлення реальної загрози існуванню не лише своїх рідних, а всього народу. Тисячі кілометрів ратних шляхів, максимальне напруження сил, самозречення і самопожертва багатьох людей, мільйони полеглих у кровопролитних боях із сильним і небезпечним ворогом. І постійний біль за сплюндровані міста і села, батьківські могили і смерть рідних та близьких. А ще – впевненість у тому, що все ж агресор буде розбитий і війна скінчиться. Саме цей асоціативний ряд становить стрижневий вимір історичної пам'яті про війну, лежить в основі наукової та експозиційно-виставкової роботи Меморіального комплексу.

Особливістю нового етапу формування колективної історичної пам'яті є необхідність поряд з об'єктивним, незрідка критичним осмисленням історичної ретроспективи, стверджувати принципи позитивного, оптимізованого відображення драматичних і складних сторінок минулого, закріплення у свідомості людей тих конструктивних образів, що покликані формувати переконання в самодостатності і спроможності народу України долати найскладніші виклики й досягати успіхів у розбудові незалежної держави, усіх ланок її життя.

За цих умов підвищується роль Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років як інституції, що втілює в життя ідеологічні й виховні засади, визначені як пріоритетні на сучасному етапі розвитку суспільства. Завдяки тому, що науковий колектив музею постійно перебуває в пошуку, намагається творчо підходити до вирішення всіх питань, керівництво та співробітники установи набули унікального досвіду в усіх сегментах музейної справи. Нагромаджено колосальні фонди, зростає рівень їхнього наукового опрацювання, комплексного дослідження теоретичних і практичних проблем історії та музеології, співпраці з фахівцями академічних наукових установ, різноманітних архівів і музеїв.

Оскільки наукова робота в музеї вимагає тісного взаємозв'язку теорії і практики, Меморіальний комплекс, маючи солідну наукову базу, намагається всі види накопиченої наукової інформації робити доступними для відвідувачів. Зосередження в одному місці історичних реліквій, документів та їхнє наукове опрацювання дає змогу ефективно вирішувати прикладні завдання: оновлювати основну експозицію, готувати виставки, проводити масові заходи й отримувати науково-теоретичну продукцію у формі публікацій монографій, збірників статей, документальних видань тощо.

На сучасному етапі розвитку музейної справи надзвичайно важливу роль відіграє організація та проведення тимчасових експозицій, виставок, виставкових проєктів. Крім того, подібні експозиції цікаві не лише для відвідувачів, оскільки через унікальні пам'ятки історії та культури вони відкривають для себе маловідомі сторінки минулого, а й для музейних працівників, які мають можливість продемонструвати результати своєї науково-дослідницької роботи, багатство музейних колекцій, а іноді намагаються досягнути історичні процеси та явища з сучасних методологічних позицій та на підставі нових документів і реліквій, якими поповнюються фонди установи.

На відміну від основної експозиції, виставкова стратегія створює підґрунтя для широкої творчої ініціативи, тематичних варіацій, виразних локальних акцентів, нових композиційних рішень. Крім того, це дає можливість використання як предметів і документів, що давно зберігаються у фондах Музею, так і недавно зібраних, придбаних чи переданих матеріалів.

У зв'язку з цим серед різнобічних напрямів діяльності Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років виставкова робота посідає особливе місце.

Беручи до уваги той факт, що в головній експозиції Меморіального комплексу висвітлюються основні віхи історії Другої світової війни в Україні, під час планування

виставкової роботи, підготовки і створення тимчасових експозицій та виставок увага акцентується здебільшого на окремих фрагментах, темах, проблемах, оскільки виставкові проекти дають можливість більш докладно висвітлити ту чи іншу подію, оперативно оприлюднити необхідну інформацію, адресно відгукнутися на пам'ятні, ювілейні дати, привернути увагу громадськості до сучасних проблем тощо. У визначенні основних напрямів виставкової діяльності науковий колектив музею керується не лише набутками фундаментальної історичної науки за останні роки, а й власним творчим досвідом реалізації попередніх концептуальних засад наукової діяльності. Основним орієнтиром при цьому залишається пошук шляхів комплексної реконструкції адекватної картини минулого, що базується на достовірних документальних джерелах, автентичних музейних предметах і максимально неупередженому їхньому трактуванні.

Пріоритетним залишається показ війни у всіх її багатоманітних і суперечливих виявах. Для відтворення історичної достовірності та загальнолюдських цінностей, увага акцентується і на трагедійному наповненні війни, й на тому, в ім'я чого мільйони наших співвітчизників узяли до рук зброю – заради життя інших, наступних поколінь, які нині бережуть пам'ять про полеглих.

Разом із тим теоретичне обґрунтування і практичне втілення творчих задумів спрямовуються як на масштабні процеси, такі на унікальні явища, окрему людину, котра перебувала в епіцентрі тогочасних подій. Тобто війна розглядається як масштабний військово-політичний і складний соціогуманітарний феномен – так можна визначити концептуальний стрижень наукової роботи Меморіального комплексу. Держава і суспільство, влада і народ, фронт і тил, війна і мир – ці та інші проблемні відрізки на вісі часу пересікаються в одному осерді, назва якому – «людина».

Персоналізація історичних досліджень, погляд на глобальні події минулого очима їхніх учасників: бійця або командира, трудівника тилу, партизана або підпільника, чоловіка, жінки, дитини є нині одним із найпопулярніших напрямів у світовій історіографії. Програма виставкової діяльності Меморіалу різнобічна, але за кожним таким проектом простежується прагнення співробітників музею донести цей науковий антропоцентризм до широких кіл громадськості. Своєрідною ілюстрацією до вищесказаного можуть слугувати приклади виставкових проектів Меморіального комплексу за останні роки.

До 65-ї річниці початку Великої Вітчизняної війни було створено та проведено виставку «Якщо завтра війна». Поєднані в тематичну композицію понад 250 реліквійних матеріалів із фондового зібрання музею відтворювали неповторну й сповнену протиріч атмосферу 30-х рр. XX ст. на теренах тодішнього Радянського Союзу, а відтак і в Україні. «Українське суспільство передвоєнної доби без прикрас, замовчувань і патетики», – так стисло окреслив провідну сюжетну лінію цього проекту доктор історичних наук, професор О.Є. Лисенко.

Відвідувачі виставки змогли побачити документи та особисті речі відомих у 30-х рр. всій країні ударників праці О. Стаханова, М. Ізотова, П. Кривоноса, К. Боріна, Президента АН УРСР академіка О. Богомольця, Героїв Радянського Союзу І. Черноп'ятка

та П. Перегуди, які відзначилися під час боїв з японцями в районі озера Хасан і в радянсько-фінляндській війні [1].

Поруч із ними – матеріали маловідомих молодих громадян країни, які лише вступали в доросле життя. Доля кожного з них склалася по-різному. Приймавши виклик ворога, вчорашній курсант Чугуївського авіаучилища Іван Кожедуб стане тричі Героєм Радянського Союзу, а недавні школярі Борис Красноплахтич із Запоріжжя і Олександр Кучер із Київщини загинуть, захищаючи Батьківщину [2].

Тут – родинні довоєнні фото і документи, грамоти, подяки за досягнення у промисловості, сільському господарстві, освіті, бойовій підготовці, особисті речі наших співвітчизників. Поруч, ніби з паралельної реальності – листи, що містять благання про допомогу з охопленої голодом 1932–1933 рр. України; протоколи обшуків, документи про арешти, жорстокі вироки та листи з ув'язнення безпідставно репресованих робітника комбінату «Апатит» А. Жубржицького, директора Київського інституту вдосконалення лікарів професора І. Фруміна – тих, хто ще вчора крокував у єдиній колонії будівників соціалізму [3]. Сплине зовсім небагато часу, і вчорашні стахановці – робітники і селяни, представники інтелігенції, студенти і школярі стануть на захист рідної землі від нацистської навали. Серед них будуть і так звані «вороги народу», яким пощастило вижити. У цьому феномені – парадокс сталінської епохи.

Так через долі окремих людей глядачі – представники старшого покоління – згадали, а молодь дізналася про старі-нові імена, перегорнувши деякі з призабутих сторінок недалекого минулого й глибше зазирнувши в історію своєї країни.

Сучасні музеї та архіви не тільки зберігають, вивчають документи і музейні предмети, а й що надзвичайно важливо, дають доступ до цих скарбів найширшому колу відвідувачів. Тому, крім постійно діючої експозиції, Меморіал щорічно репрезентує інноваційні проекти тимчасових виставок, залучаючи до участі в них провідні музеї, архівні установи, бібліотеки та окремих громадян.

Науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» разом з працівниками Державної архівної служби України впродовж 2009–2011 рр. підготували та провели низку спільних заходів, покликаних ознайомити широкий загал з маловідомими архівними й музейними матеріалами цього періоду. Адже збереження пам'яті про війну має величезний виховний, моральний потенціал, оптимізує суспільство, даючи йому додаткові імпульси для духовного зростання.

Досвід багаторічної дослідницької роботи над воєнною тематикою, спілкування з безпосередніми учасниками війни та свідками тих подій, вивчення документів, численних наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених-істориків переконливо свідчать, що у виставковій діяльності, як і взагалі в музейній справі, насамперед важливо не відходити від реалій війни. Суворая правда війни – це не тільки негативні і непривабливі сторінки, що донедавна замовчувалися, а нині деякими істориками й публіцистами подаються як об'єктивний образ війни, і не суцільна глорифікація, як було за радянських часів, а чесна розповідь про те, що відбулося в дійсності. Саме з таких позицій підійшли науковці-музейники та

архівісти до створення документального циклу «Війна. Документ. Пам'ять», у рамках якого було проведено чотири виставки: «Війна. Документ. Пам'ять» до 64-ї річниці Перемоги та 65-річчя визволення України від нацистських загарбників, «Війна. Документ. Пам'ять. Маловідомі сторінки» до 65-ї річниці визволення України від нацистських загарбників, «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу» до 65-річчя Перемоги, «Війна. Документ. Пам'ять. Рік 41-й» до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни.

Понад 4000 документів із фондів Меморіального комплексу, центральних та обласних архівів України, експонованих на цих виставках, акцентували «український фактор» досягнення Перемоги, повагу до індивідуальної пам'яті кожного представника багатонаціонального українського народу, віддзеркалювали різноманітні аспекти минулого, з яких складається історична пам'ять нації. На виставці показано основні вузлові проблеми історії Другої світової війни в Україні: боротьба на фронтах, евакуація й окупація, радянське підпілля і самостійницький рух, а також проблема людської трагедії і героїзму, що робить особливо рельєфним антропологічний та гуманістичний аспекти війни. Мовою музейних та архівних документів ретранслявалися переживання й почуття наших співвітчизників у ті буремні роки, мотивація їхніх вчинків, моделі поведінки, без чого важко зрозуміти, як держава і народ вистояли у всіх випробуваннях, що випали на їхню долю.

Повернення до глибин народної пам'яті, увічнення всіх, хто поліг у роки воєнного буревію, закріплює за нами почесне місце серед цивілізованих народів, найвищою цінністю для яких є людське життя. Проблему людських втрат українського народу в роки війни вдалося виразно артикулювати на виставках через сповіщення про загибель уродженців різних регіонів республіки, довідки про поранення, а також архівні джерела, що відображають діяльність Надзвичайної комісії з розслідування гітлерівських злочинів, офіційні матеріали окупаційної влади [4].

Мільйони документів періоду Другої світової війни, що зберігаються в Національному архівному фонді України, є доступними лише для вузького кола спеціалістів-дослідників, тоді як наші співгромадяни залишаються недостатньо інформованими. Представлені на виставках офіційні директиви, накази та доповідні записки по районах щодо кількості спецпереселенців, матеріали Героїв Радянського Союзу – кримських татар і сповіщення про загибель воїнів Червоної армії, родини яких також були депортовані, свідчили про трагедію народів Криму – депортацію татар, вірменів і греків [5].

На одній із виставок циклу «Війна. Документ. Пам'ять» експонувалися документи, які зафіксували встановлення нових кордонів України внаслідок договорів із Польщею і Чехословаччиною, що закріпили входження до складу УРСР західноукраїнських земель і Закарпаття [6].

Надзвичайно цікавим був розділ «Розсекречені документи» виставки «Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу», де вперше на широкий огляд було представлено постанови з «Окремої папки» до протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У 1943 р.; документи зі справи С. Руднева, рукописи О. Довженка;

нещодавно розсекречені документи архіву Служби зовнішньої розвідки України (розвіддонесення, схема допитів військовополонених німецьких солдатів та офіцерів, довідки, доповідні записки тощо); оригінали архівних документів з окупаційних фондів Е. Коха та А. Розенберга (наказ Гітлера про передачу Вермахтом в окупованих областях усіх архівів, бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх закладів у розпорядження штабу Розенберга; наказ гебітскомісара Хорольського району про мобілізацію молоді на роботу до Німеччини, 1943 р.; перелік періодичних видань на теренах райхскомісаріату «Україна», 1942 р.) тощо [7].

Цінним джерельним комплексом, що дає можливість проаналізувати рівень масової свідомості, дослідити соціальну психологію та суспільну мораль радянських громадян у кризових умовах початкового періоду війни, є колекція, що містить понад тисячу актів кореспонденції червня-вересня 1941 р, яка увійшла до розділу «Непрочитані листи 41-го» [8].

З одного боку, чим більше ми віддаляємося в часі від перипетій Другої світової та Великої Вітчизняної війн, тим ширший простір отримуємо для неупереджених, неідеологізованих оцінок, теоретичного осмислення тих подій, з'ясування особливостей й унікальності кожного окремого явища. З другого – природна втрата носіїв історичної пам'яті позбавляє дослідників відчуття внутрішніх імпульсів, комунікаційних мереж і соціальних зв'язків, мотивацій поведінки, життєвих стратегій і практик різних категорій української спільноти в часи найбільших випробувань, які випали на її долю.

Така ситуація вимагає від музейних науковців надзвичайно уважно ставитися до будь-яких усних та писемних джерел, художніх творів, літератури, інших матеріалів тих часів, що не знижують значення офіційних документів, які впродовж тривалого часу становили основний джерельний комплекс для дослідників історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн.

Документальний цикл виставок «Війна. Документ. Пам'ять» став ще одним кроком до формування комплексної і єдиної історичної пам'яті українського народу.

Особливо актуальною у музейній діяльності на сучасному етапі є співпраця музею з архівами, адже відходять у вічність свідки й учасники цих трагічних подій, які могли донести до прийдешніх поколінь свою власну історію війни.

На виконання Постанови Верховної Ради України «Про відзначення 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» та розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та відзначення 70-річчя від дня створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» науковцями Меморіального комплексу разом із Центральним державним архівом громадських об'єднань України у 2012 р. було створено та проведено виставку «Із когорти безсмертних».

Широкому колу громадськості представлені матеріали фондової колекції музею, реліквії з Республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», що діяла в Києві наприкінці 40-х рр. ХХ ст. (її експонати стали основою фондозбірні Меморіального комплексу): портретне фото та статут ВЛКСМ Івана Туркенича, фотокопії листівок, шифрів, передсмертних написів на

стінах в'язниці. Повною мірою їх доповнюють особисті речі Олега Кошового та Любові Шевцової, тексти віршів Івана Земнухова, учнівські зошити Уляни Громової, похвальна грамота Сергія Левашова, що демонструють внутрішній світ вчорашніх школярів [9]. Уперше експонувались архівні документи ЦДАГО України – проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденами і медалями членів «Молодої гвардії», спеціальне повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР В.Т. Сергієнка секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову про загибель членів підпільної організації «Молода гвардія», інші матеріали [10].

За допомогою музейних артефактів висвітлено долі та життєвий шлях молодогвардійців, які, не маючи досвіду підпільної боротьби, без будь-якого керівництва з боку компартійних органів або НКВС зуміли самоорганізуватися до боротьби з ворогом.

Виставка «Із когорти безсмертних» вдало доповнила основну частину експозиції, присвяченої рухові Опору, і завдяки значному смислового та емоційного навантаженню стала неабияким засобом для освітньої та виховної роботи з молоддю.

Можливість через безцінні музейні реліквії розкрити для іноземних громадян трагедію, героїзм і звитягу українського народу, а також ознайомити вітчизняних відвідувачів з історико-культурним надбанням інших народів дають міжнародні виставки. Їх відбулося чимало, одна з останніх – «Українці і словаки у спільній боротьбі з нацизмом» – і донині експонується в містах і селищах Словацької республіки. Упродовж багатьох століть наші народи йшли схожими шляхами, не раз спільно боролися за свою свободу, національну ідентичність і власну державність. Динамічні історичні процеси ХХ ст. ще більше зблизили наші країни.

Важливою віхою у спільній історії стали роки Другої світової війни. Пліч-о-пліч стояли словаки та українці у фронтових частинах, разом боролися в партизанських загонах, разом стікали кров'ю в ході Словацького національного повстання та під час визволення Словаччини – ось далеко не повний літопис українсько-словацьких взаємин доби воєнного лихоліття. Художньо-реліквійна виставка «Українці і словаки у спільній боротьбі з нацизмом» створена Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Центральним державним архівом громадських об'єднань України, Центральним державним кінофотофоноархівом України імені Г.С. Пшеничного, Державними архівами Житомирської та Одеської областей за підтримки Посольства України в Словацькій Республіці. На ній представлено понад 250 музейних реліквій та архівних джерел [11].

Виставка має чотири розділи, об'єднаних спільною ідеєю, але наповнених різним змістом. Вони взаємно доповнюють один одного, розкриваючи послідовно бойові дії Чехословацького корпусу Людвіка Свободи, українських і словацьких «народних месників» на території Житомирської області, а також перебіг Словацького національного повстання та визволення Словаччини Червоною армією.

Задокументовані приклади героїзму і жертвовності та художні твори – змістовні та емоційно забарвлені домінанти виставки – закликають відвідувачів ще раз замислитися над величчю людського духу, братерських зв'язків, демократичного

розвитку та гуманістичних цінностей, здобутих й утверджених Перемогою над гітлеризмом.

Останніми десятиліттями у світовій історіографії простежується чітка тенденція до біографічних досліджень. Музеї як заклади, у яких теоретичні історичні дослідження набувають матеріалізованого втілення, також щоразу частіше створюють експозиції й тимчасові виставки, присвячені визначним постатям минулого. Вони сприяють формуванню у відвідувачів розуміння ролі людського фактора на переломному етапі історії, взаємозв'язку ідеологічних та психологічних механізмів, що впливають на громадську свідомість в екстремальних умовах воєнного часу. Пропонуємо лише кілька із таких виставок, що відбулися в Меморіальному комплексі: «Генерал Орленко» (до 100-річчя від дня народження двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова), «Солдат, дипломат, генерал» – про Героя України генерала К.М. Дерев'янка, «Партизанський Генерал» (з нагоди 125-річчя від дня народження двічі Героя Радянського Союзу С.А.Ковпака), «Генерал М.П.Кирпонос» (до 120-ї річниці від дня народження), «Подвигом ушановані. Герой оборони Брестської фортеці Ю.М. Фомін», «Герой, Патріот, Партизан» (до 100-річчя від дня народження Героя Радянського Союзу Яна Налепки) та багато інших.

Великий виховний потенціал містить виставка «Подвиг Святителя-хірурга (В.Ф. Войно-Ясенецького)» про великого подвижника Православної церкви, визначного вченого-хірурга. Виставку створено до 50-річчя преставлення святителя Луки Кримського та 1025-річчя хрещення Київської Русі.

Постать святителя Луки Кримського – один із найбільш виразних зразків, який може слугувати прикладом суспільного примирення, посвяти себе служінню суспільним потребам, толерантності й смиренню. Унікальні документи і реліквійні речі розкривають життєвий страдницький шлях владики Луки, демонструють його безмежну любов до людей і жертвність, неймовірну працездатність [12].

У 2013 р. започатковано новий музейний проект «Історичні постаті ХХ століття». Першою в рамках цього задуму стала виставка, присвячена Герою Соціалістичної Праці, Герою України Олеся Гончару. Співзасновниками виставки разом із Меморіальним комплексом стали Національний музей літератури України, Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Національна спілка письменників України. До створення виставки долучився Центральний державний архів громадських об'єднань України. Особлива роль у створенні та проведенні виставки належить дружині Олеся Терентійовича Гончара – Валентині Данилівні, котра передала значний масив матеріалів із родинного архіву.

Стрижнева ідея виставки полягала в тому, аби створити стереоскопічний образ митця через призму фотографій, листів та інших свідчень епохи, особистих речей у трьох іпостасях: фронтовик, письменник, громадський діяч [13]. Серед видатних постатей України другої половини ХХ – поч. ХХІ ст. Олесь Терентійович Гончар посідає особливе місце. Талановитий письменник і громадський діяч, він виріс у фігуру світового масштабу, що уособлювала високу духовність, почуття обов'язку перед власним народом і незаплямовану совість справжнього інтелігента.

Виставка, спрямована на формування національної пам'яті наших співгромадян, наблизила тисячі людей, які її оглянули, до високих моральних ідеалів та громадянської відваги, носієм яких був Олесь Гончар.

Творчий підхід дає можливість науковцям і художникам Меморіалу знаходити нові форми подачі музейних предметів, оригінальні засоби експонування, виразні образно-художні засоби втілення задумів та рішень. Підґрунтям цих якісно нових підходів до інтерпретації речових та документальних реліквій, архівних матеріалів є постійне оновлення дослідницького інструментарію, пошук таких методологічних орієнтирів, що допомагають виявити й рельєфно показати незвідані чи недостатньо висвітлені грані воєнної доби.

Відповідно до сучасних тенденцій соціально-гуманітарного підходу в історіографії, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» започаткував із 2012 р. новий гуманітарний музейний проект «Родинна пам'ять про війну», спрямований на персоніфікацію воєнної історії, фіксацію та збереження родинної пам'яті про війну, відтворення мікроісторій Другої світової війни; на посилення інтересу кожної людини до історії власного роду та збереження джерел, що розкривають внутрішній світ людини.

Родина завжди була і є серед головних складників у людській шкалі цінностей. Об'єднання навколо цього життєдайного джерела громадян, починаючи з членів конкретної сім'ї, а згодом і всього українського народу, – головне завдання музейного гуманітарного проекту «Родинна пам'ять про війну».

Першою виставкою в рамках проекту стала експозиція «Малакови», присвячена досить неординарній київській родині. Близько 300 експонатів дали можливість відчувати атмосферу епохи, психологічний фон подій, уявити живий образ людини в його неповторній індивідуальності. Серед матеріалів виставки – сімейні реліквії: солдатський оберіг батька, Василя Федоровича Малакова, – жерстяна коробочка, у якій він усю війну носив у кишені гімнастерки, біля серця, дорогі фотографії, аркуші календаря за 1924–1925 роки із записами-враженнями майбутньої дружини Євгенії про їхні романтичні побачення та засушені «щасливі» (з чотирма пелюстками) листки конюшини з поля бою під Львовом; зворушливі листи, у яких – любов, сподівання на зустріч, віра в майбутнє сімейне щастя; малюнки, графіка тощо [14].

Розповідь про війну в житті однієї родини велася на історичному тлі подій періоду великих випробувань, що випали на долю столиці України. Образ Києва в години воєнного лихоліття відтворювали газети, листівки, плакати з фондів колекцій Меморіального комплексу, а також фотодокументи, зібрані, досліджені та опубліковані відомим киевознавцем Д.В. Малаковим у його фотоальбомі «Київ. 1939–1945» [15].

З матеріалами виставки за період експонування ознайомилося понад 280 тисяч киян та гостей столиці. Вона засвідчила колосальне практичне й теоретичне значення започаткованого гуманітарного музейного проекту для пізнання сучасними й прийдешніми поколіннями правди про війну в неприхованому, відкритому, об'єктивному показі.

Загалом лише впродовж 2012 р. на проект «Родинна пам'ять про війну» відгукнулося близько 60 родин. Музейні колекції поповнилися цікавими родинними історіями про війну. За підсумками функціонування проекту науковцями Меморіального комплексу зібрано понад 160 реліквій із сімейних архівів (фото, червоноармійські книжки, подяки ВГК, фронтові листи, посвідчення до нагород тощо) з різних регіонів України, на основі яких створено та проведено низку виставок: «Родинна пам'ять про війну: перші відгуки», «Згурські», «Родина Буйків», «І в пам'яті нашої живуть», «Родинна пам'ять про війну: Мить історії».

Мікроісторії родин Малакових, Згурських та Буйків стали своєрідним поглядом «зсередини» на масштабні суспільно-політичні та воєнні катаклізми. Ці виставки відкрили шлях для нового рівня осягнення тогочасних подій, що відклалися особливим шаром в історичній свідомості українців. І в цьому вбачається їх головне наукове значення.

Виставка «Родинна пам'ять про війну»: Мить історії» присвячена 70-й річниці початку визволення України від нацистських загарбників. Вона поєднала і репрезентувала широкому загалу результати здійснення двох проектів: музейного гуманітарного «Родинна пам'ять про війну» й онлайн-фотоконкурсу «Мить історії», який уже вдруге проводять Національна спілка фотохудожників України та Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Учасники проекту «Родинна пам'ять про війну» з різних регіонів України поділилися хвилюючими історіями, спогадами, сімейними воєнними реліквіями, що склали документальну основу виставки [16].

Фотокурс «Мить історії» мав на меті через засоби й можливості фотомистецтва активізувати історичну пам'ять суспільства про Велику Вітчизняну війну, привернути увагу до проблем ветеранів і сприяти вихованню шанобливого ставлення до них. У визначенні переможців конкурсу брали участь Національна спілка фотохудожників України, Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ», журнал «Photographer», газета «День», Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. З-поміж 250 робіт було відібрано для експонування 79 кращих світлин, на яких – портрети воїнів-переможців, миттєвості реального життя ветеранів не тільки у дні свят, а й у будні, з їхніми проблемами і негараздами. Ці фото органічно доповнили документальну частину виставки [17].

Виставкові акції, що здійснюються в рамках музейного проекту «Родинна пам'ять про війну», мають подвійне значення: з одного боку, триває глибинне проникнення в антропологічний вимір війни, з другого – Меморіальний комплекс у своїй діяльності від колишніх ідеологічних маркерів все більше наближається до свого головного призначення: зберігати й формувати пам'ять про війну в її максимальному наближенні до тогочасних реалій. Подальша робота в цьому напрямі дасть змогу усвідомити глибинну феноменологію війни, «співпережити» її з нинішніми поколіннями, наповнити новим емоційним та пізнавальним струменем.

Україна, як і всі інші члени міжнародного співтовариства, постала в ХХІ ст. перед новими викликами політичного, економічного та соціокультурного порядку.

Адекватну відповідь на них здатне дати лише демократичне, мобільне, організоване й консолідоване суспільство, зорієнтоване на загальнолюдські цінності та національні інтереси. Саме нині історична пам'ять стала одним із важливих чинників геополітики. У цій ситуації завдання музейних працівників полягає в тому, щоб постійно збільшувати свій вплив на цей процес.

Можна з упевненістю констатувати, що експозиційно-виставкова і вся наукова робота Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» спрямована на привернення уваги сучасників до героїчних і трагічних сторінок минулого та формування історичної пам'яті про цей період нашої історії, що безпосередньо й опосередковано сприяє консолідації суспільства та формуванню його громадських засад.

Джерела та література:

1. *Наукова частина Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (далі – МКНМІВВВ), тематико-експозиційний план (далі ТЕП) виставки, 06.2006р. – С. 10, 14, 17, 25, 26.*
2. *Там само. – С. 16, 21.*
3. *Там само. – С. 11, 18.*
4. *Будьонівський РВК. – Спр. 6. – С. 123; Буський (Бродівський) РВК. – Спр. 2. – С. 87; Верхньодніпровський РВК. – Спр. 3. – С. 98; Вільнянсько-Попільнянський РВК. – Спр. 17. – С. 225; Гайсинський РВК. – Спр. 9. – С. 123; Галицько-Горохівський РВК. – Спр. 6. – С. 45; Керченський РВК. – Спр. 5. – С. 65; м. Київ, Жовтневий РВК. – Спр. 4. – С. 12; Лебединсько-Липоводський ОМВК. – Спр. 5. – С. 89; Миколаївський ОМВК. – Спр. 9. – С. 123; Новомиколаївський РВК. – Спр. 3. – С. 96; Олександрівський ОМВК. – Спр. 16. – С. 118; Розатинський РВК. – Спр. 5. – С. 220; Свалявський РВК. – Спр. 6. – С. 167; Херсонський ОМВК. – Спр. 2. – С. 111; Черкаський МВК. – Спр. 4. – С. 234; Чернігівський ОМВ. – Спр. 5. – С. 222; ДАЖО. – Ф-2636. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1-9; ДАТО. – Ф-319. – Оп. 4. – Спр. 21. – Арк. 59, 59 зв., 60, 61, Спр. 41. – Арк. 6-11; ДАДонО. – Ф-1838. – Оп. 1; ДАЗО. – Ф-14. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 1-10.*
5. *ГДА СБУ Сімферополь. – Ф. 1. – Спр. 36. – Арк. 241-241, 375-378, 380-381, 385-388; ДА м. Севастополь. – Ф.р. 468. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 10-10; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6321. – Арк. 12-15; Бахчисарайський РВК. – Спр. 4. – С. 70; Алуштинський МВК. – Спр. 1. – С. 1, 4, 5, 18, 58, 59, 114, 268.*
6. *ЦДАГО України. – ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 55. – Арк. 27, 31, Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 7-8; МКНМІВВВ. – КН-243958, КН-239244. – Д-49379, КН-216569. – Д-35930, Д-35931.*
7. *Фонди МКНМІВВВ. – НД-28223/1-102, НД-28227/1-6.*
8. *Фонди МКНМІВВВ. – КН-248024 -249304. – Д-55974-57215.*
9. *Наукова частина МКНМІВВВ, ТЕП виставки, 08.2012р. – С. 6, 8-16.*
10. *Там само. – С. 7.*
11. *Наукова частина МКНМІВВВ, ТЕП виставки, 09.2012р. – 54 с.*
12. *Наукова частина МКНМІВВВ, ТЕП виставки, 06.2011р. – 7 с.*

13. Наукова частина МКНМІВВВ, ТЕР виставки, 04.2013р. – 46 с.
14. Наукова частина МКНМІВВВ, ТЕР виставки, 05.2012р. – 28 с.
15. Малаков Д.В. Київ. 1939-1945. Post scriptum / Д.В. Малаков. – К.: Варто, 2009.
16. Наукова частина МКНМІВВВ, ТЕР виставки, 09.2012р. – С.2-19; 29-32.
17. Там само. – С. 19-29.
18. Анфертьев И.А. Антропологические аспекты современной военной истории России / И.А. Анфертьев // История коммуникаций на советском и постсоветском пространстве. Программы курсов магистратуры по направлению «История». – Часть 2. – М.: ИЦ РГГУ, 2010.
19. Беззубова О.В. Артефакт в системе антропологии и этнографии / О.В. Беззубова // Философский век. Науки о человеке в современном мире. – Вып.22. – Часть 2.
20. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология / А.Я. Гуревич // Вопросы философии. – №1. – 1988.
21. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.В. Коваль. – К., 1995.
22. Сенявская Е.С. Военно-историческая антропология – новая отрасль исторической науки / Е.С. Сенявская // Отечественная история. – 2002. – № 4.

© **Наталія ШЕВЧЕНКО**

АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКИЙ ФОРМАТ ВОЙНЫ И ФОРМИРОВАНИЕ КОЛЛЕКТИВНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В ВЫСТАВОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941–1945 ГОДОВ»

На примерах выставочных проектов Мемориального комплекса последних лет рассматриваются социально-гуманитарные подходы к формированию коллективной памяти народа Украины о войне.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов», Вторая мировая война, Великая Отечественная война, выставка, историческая память, антропология.

© **Natalia SHEVCHENKO**

ANTHROPOCENTRIC FORMAT OF THE WAR AND FORMATION OF COLLECTIVE HISTORICAL MEMORY IN EXHIBITION ACTIVITIES OF THE MEMORIAL COMPLEX «NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941–1945»

Social and humanitarian approaches to formation of Ukrainian people's collective memory of the war are considered based on examples of the recent exhibition projects of the Memorial Complex.

Keywords: the Memorial Complex "National Museum of History of the Great Patriotic War of 1941–1945", World War II, Great Patriotic War, exhibition, historical memory, anthropology.

ГРАНІ ВІЙНИ

УДК [94+930.253](477.65)

© Володимир ШЕВЧЕНКО

РОТА ім. Т. ШЕВЧЕНКА В ПЕРШИХ БОЯХ ІЗ ФАШИЗМОМ

Розкривається героїзм українства в перших битвах проти фашистських агресорів під час подій в Іспанії в 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: рота, Т. Шевченко, бої, Іспанія.

Відзначаючи 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, доцільно звернути увагу на те, що (і це символічно!) вже перші збройні виступи українців проти фашизму пов'язані з іменем великого Кобзаря. Натхненні його словом і героїчним життям, українці з усього світу вперше виступили проти фашистських агресорів ще в 30-х рр. ХХ ст. в Іспанії.

Україна з перших днів Другої світової війни була втягнута у вир воєнних подій. Її землі перебували на той час під владою різних держав: Українська РСР – в Радянському Союзі; Закарпаття – в Чехословаччині, а потім – в Угорщині; Буковина та Ізмаїльщина – в Румунії, а потім у СРСР; Західна Україна – в Польщі, а потім – у СРСР. Багато наших співвітчизників проживали в інших країнах Європи, Америки, Азії. І яку б політику не проводили уряди останніх, більшість українців скрізь виступали проти фашизму, багато з них із зброєю в руках у лавах армій відповідних держав чи у власних добровільних військових формуваннях ставали до смертельного двобою з поневолювачами.

Ще до 1 вересня 1939 р., яке вважається офіційною датою початку Другої світової війни, українці разом з іншими народами боролися проти фашистських агресорів під час німецько-італійської інтервенції в Іспанії (1936–1939 рр.), японського вторгнення в Китай (1937–1945 рр.) та в Монголію (1939 р.), угорської експансії в Закарпатті (1939 р.) тощо.

Ці події, що втягували різні країни в Другу світову війну, нерозривно пов'язані з нею, стали частиною планетарного збройного протиборства. У 1936–1939 рр. (до нападу Німеччини на Польщу) воєнні дії відбувалися на територіях Європи, Азії, Африки, охоплювали понад 500 млн осіб – чверть тодішнього населення земної кулі. Їхніми призвідниками були ті ж самі агресори – німецькі, італійські фашисти та японські мілітаристи. Їм протистояли миролюбні народи, зокрема й український.

Звитяга і жертвність наших співвітчизників у цих битвах є складовою частиною подвигу українства у Другій світовій війні.

Створюючи плацдарм для подальшої експансії, Німеччина та Італія в 1936–1939 рр. втрутились у громадянську війну в Іспанії. Уже на її початку сюди було перекинуто німецький легіон «Кондор» (10 тис. осіб), 25 тис. італійських солдатів. До кінця 1936 р. тут воювали 50 тис. німецьких та італійських військовослужбовців. А всього в 1936–1939 рр. в Іспанії діяло понад 300 тис. фашистських вояків, у т. ч. 50 тис. німців, 150 тис. італійців, 20 тис. португальців, 90 тис. марокканців. За цей час Німеччина та Італія направили сюди 1 150 танків і бронемашин, 1 650 літаків, 2 700 гармат, 17 тис. авіабомб, понад 7 600 автомобілів, багато стрілецької зброї, військового спорядження [1, 1012–1016; 6].

Іспанія стала першою жертвою німецької та італійської агресії, ареною міжнародного зіткнення між фашизмом і демократичними силами світу. Десятки тисяч добровольців із 53 країн світу на заклик іспанського уряду вирушили на допомогу народу цієї країни. Українці, які в складі інтернаціональних бригад допомагали іспанському народу боронитися від агресорів, виявили значно більше політичної прозорливості, ніж правителі, які під маскою «невтручання» потурали агресорам [10, 102].

Перші українці прибули до Іспанії разом із французькими, бельгійськими та польськими антифашистами. Це були здебільшого шахтарі та металурги, котрі потрапили до Франції, Бельгії із західноукраїнських земель у пошуках роботи. Бійці, командири, політпрацівники українського походження у складі інтернаціональних бригад ім. Домбровського, Чапаєва, Лінкольна та інших обороняли Мадрид, воювали під Гвадалахараю, Толедо, на інших фронтах.

З багатьох прикладів героїчної боротьби українців із фашизмом на полях Іспанії згадаймо хоча б капітана Кореневського – колишнього вояка армії УНР під проводом С. Петлюри. Після закінчення визвольних змагань в Україні він емігрував до Франції. А з початком війни в Іспанії в 1936 р. приїхав сюди для допомоги республіканцям. За характеристикою радника іспанської армії Малино (псевдонім майбутнього маршала Радянського Союзу, уродженця Одеси Р.Я. Малиновського), Кореневський «був дивовижно хороброю людиною. Він самовіддано бився з фашистами». Будучи комендантом штабу 14-ї інтернаціональної бригади, а потім – 35-ї дивізії під проводом Вальтера (поляка К. Сверчевського) Кореневський у складній, часом хаотичній обстановці безперервних боїв ніколи не втрачав самовладання, вміло організовував дії підлеглих. Загинув у сутичці з колоною ворожого італійського корпусу [7, 146].

У червні 1937 р. із числа українців у складі бригади ім. Домбровського була створена рота (компанія) ім. Тараса Шевченка, у яку, крім наших співвітчизників, входили білоруси, поляки та іспанці. Командував ротою Станіслав Томашевич. У зв'язку зі створенням роти Юрій Великанович у бригадній газеті «Домбровщак» писав, що «перша компанія імені Тараса Шевченка з честю виконає його «Заповіт» у боротьбі за свободу і культуру». Дещо пізніше цей автор зазначав: «Українці, пов'язуючи сучасне з героїчною боротьбою минулої доби, створили компанію імені Тараса Шевченка...

В'язень царських казематів, засланець диких степів, переслідуваний і зненавиджений властями поет піднімається на широких полях Іспанії» [10, 105].

Перше бойове хрещення рота пройшла в липні 1937 р. у запеклій битві під Брунете (на захід від Мадрида). У складі бригади атакувала укріплені позиції агресорів у районі Вілья-Франко-дель Кастільо і Романільос. У жорстоких боях рота втратила близько половини особового складу, аднак разом з побратимами по зброї здобула перемогу.

Після поповнення новими добровольцями рота відважно воювала під Сарагосою (серпень 1937 р.) на Арагонському фронті. У цих великих боях на випаленій сонцем місцевості, не маючи достатньо боєприпасів, перебуваючи часто в оточенні, мужність і героїзм виявили Василь Лозовий, Назар Дем'янчук, Станіслав Томашевич, Йосип Коновалюк, Валентин Павлусевич, Йосип Петраш і багато інших. Бойові заслуги роти було відзначено наказами командування бригади ім. Домбровського, Генерального комісаріату інтернаціональних бригад. Під час короткого перепочинку між боями бійці роти допомагали іспанським селянам збирати врожай, ремонтувати школи і шкільне обладнання, збирали підручники, а також кошти для іспанських дітей-сиріт.

У грудні 1937 – лютому 1938 рр. в гірській місцевості, де окремі вершини сягали 2 тис. м, у сніжну заметіль рота вела бої за м. Теруель. 20 грудня 1937 р. в бою загинув авторитетний комісар роти Назар Дем'янчук, родом із Волині, котрий останнім часом працював у Канаді [10, 108].

З кінця 1937 р. у підрозділі почала виходити газета «Боротьба», яка була досить популярна серед бійців. На початку 1938 р. командир роти С. Томашевич в одній із статей писав: «З погляду бойової підготовки рота ім. Тараса Шевченка стоїть дуже високо завдяки досвідові значної частини товаришів, які вже раніше відбували військову службу в інших арміях. Маємо українських офіцерів, таких як поручики Іванович і Литвин, маємо українських сержантів і капралів... В іспанських селах і містах часто лунає прекрасна українська пісня – то йде рота ім. Тараса Шевченка. І під час тяжких переходів командир батальйону звертається до шевченківців: «А може, українці заспівають!». Гримить могутня пісня, а тяжкий перехід стає легшим».

У газеті вміщувалися матеріали, присвячені Т.Г. Шевченку, чий життя і творчість надихали бійців на героїчну боротьбу. У статті «Кріпак-поет» розповідалося про твори великого Кобзаря, про його вклад у справу визволення свого народу, про любов українства до свого співця, повагу до нього в усьому світі. «Шевченко помер, – писав невідомий автор статті, підписаної ініціалами С.П., – але ідея його не вмерла, ідея жива». Публікація закликала боротися «за іспанський народ, за демократію, за право на життя, за перемогу над фашизмом». В іншому матеріалі «Поміж своїх» за підписом Василя Добровольця газета повідомляла про звитяжний шлях роти ім. Тараса Шевченка, з глибокою симпатією розповідала про поляків, іспанців, бійців інших національностей підрозділу. Підкреслювалось, що бойові дії роти ім. Тараса Шевченка підтверджують її право мати назву славного українця-поета, геніального представника свого народу, всіх покривджених, гноблених і поневолених [8, 108].

Вісті про подвиги бійців-інтернаціоналістів ширилися далеко за межі Іспанії, служили взірцем для наслідування, викликали захоплення, гордість і у трудящих

західноукраїнських земель. За прикладом шевченківців до Іспанії через паризький центр, який очолював югослав Йосип Броз Тіто, прибували нові й нові добровольці [1, 1014]. Наприкінці 1937 р. група добровольців-українців, що приїхала сюди, писала в бригаду ім. Домбровського і в роту ім. Тараса Шевченка: «Ми вже на іспанській землі... Поспішаємо до вас... Поспішаємо поповнити ваші поріділі ряди... Зараз, коли настав час боротися за інтереси трудящого люду, поспішаємо на допомогу. Вже здалеку говоримо вам : «Держіться! Слава борцям! Слава героям бригади ім. Домбровського! Слава братам з компанії імені Т. Шевченка! За вашу і нашу свободу!» [10, 109].

У місті Альбасеті, де була створена база для інтернаціоналістів, що прибули з різних країн, видавався бюлетень українською мовою «Вісті із Західної України». Епіграфом до бюлетеня стали слова Т.Г. Шевченка:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

У спільній борні з фашизмом, під прапором Т. Шевченка об'єднувалися добровольці різних національностей, зокрема українці та поляки. Нині, коли в багатьох публікаціях головна увага приділяється конфліктам, сутичкам, непорозумінням, які в минулому нерідко мали місце між різними представниками цих двох сусідніх слов'янських народів, не меншої уваги заслуговують і ті події, явища, історичні періоди, коли вони стояли пліч-о-пліч у спільній боротьбі із загальним ворогом. Яскравим прикладом такої бойової співпраці, дружби, єдності був і героїчний шлях роти ім. Тараса Шевченка на фронтах Іспанії.

Видатний український історик Ф.П. Шевченко, який першим дослідив історію роти ім. Тараса Шевченка, писав, що її бійцями «були люди, сповнені героїзму, самопожертви, вони проливали свою кров, віддавали своє життя за світле майбутнє людства. Бойовий шлях роти ім. Тараса Шевченка в боротьбі проти фашизму в Іспанії – один із кращих пам'ятників великому поетові-революціонеру». Це – яскравий приклад бойового побратимства українців і поляків у боротьбі «за вашу і нашу свободу». Дослідник переконливо втілював ті тенденції, які започаткував Великий Кобзар у взаєминах з усіма іншими народами: дружби, порозуміння бойового побратимства в спільній боротьбі з гнобителями [10, 114].

У лютому 1938 р. рота під командуванням С. Томашевича, його заступника Павла Івановича (український робітник із Франції), комісара Симона Раєвського (влітку 1937 р. із групою політв'язнів утік з Дубнівської тюрми) брала участь у битві за високе гірське пасмо Сьєра Кемадо. Бійці роти захопили чимало гвинтівок, гармат, вантажівок, а брати Симон і Полікарп Раєвські знищили обслугу двох ворожих кулеметів та оволоділи одним із них. У цих боях загинули командир роти С. Томашевич, сержант Серадзький, Полікарп Раєвський та інші. У березні 1938 р. підрозділ у складі бригади ім. Домбровського веде важкі оборонні бої на Андалузькому фронті. Чотири рази вона проривала оточення, мужньо відбивала атаки фашистів на висотах біля м. Каспе. Смертю героїв у цих боях полягли новопризначений командир роти Воропаєв, політкомісар Симон Краєвський та інші. Але українські добровольці встояли під

безперервними бомбардуваннями з повітря і навальними атаками сухопутних сил ворога. 23 березня 1938 р. в боях за м.Леріда прославилися шевченківці Мизюрко, Леончук та інші. Багато бійців, у т. ч. Михайло Олексюк з Волині загинули. У липні-вересні 1938 р. рота брала участь в запеклих боях на Каталонському фронті. Тільки впродовж 2 вересня відбила 7 атак фашистів. У боях були смертельно поранені її командир Ян Гашек, Юрій Великанович, загинули поручик Михайло Литвин, бійці Стахура, Гусаров та інші [8, 181–182; 3]. Командування бригади відзначало високу боєздатність шевченківців, які дотримувалися правила «Шукай ворога», проводили часті вилазки і контратаки, вміло боролись з танками.

Чимало українців було і в складі 3 тис. радянських добровольців – льотчиків, танкістів, моряків та інших спеціалістів, які допомагали іспанським республіканцям у підготовці та проведенні найважливіших операцій проти фашистських інтервентів і заколотників. Уродженець Полтавщини генерал Г.І. Кулик (майбутній маршал Радянського Союзу) під псевдонімом Купер був військовим радником голови хунти оборони Мадрида. Одесит Р.Я. Малиновський (майбутній маршал Радянського Союзу) під псевдонімом Маліно брав активну участь у створенні регулярної армії для організації відсічі фашистам.

Саме за їхньою допомогою було сплановано й успішно проведено операції з оборони Мадрида. Пізніше Р.Я. Малиновський згадував: «Іспанські й інтернаціональні частини складались із хоробрих, відданих справі свободи антифашистів, але їхні знання військової справи зовсім не відповідали революційному ентузіазму. До того ж, інтернаціональні батальйони складались із бійців різних національностей, що затрудняло їхню взаємодію. На місці необхідно було організувати пильне спостереження за ворогом, забезпечити фланги і стики частин – словом, вирішувати низку питань, без яких немислимий будь-який успіх». Саме за таких обставин Р. Малиновський у цивільному одязі й з'явився в республіканських окопах. На шляху до передової, переховуючись від ворожого кулеметного вогню під блаґеньким місточком, він зустрівся тут із командиром 14-ї бригади Вальтером – знаменитим польським генералом броні К. Сверчевським, легендарно хоробрим воїном. Спільно організовані двома видатними воєначальниками дії дали змогу зірвати в 1936–1937 рр. операції фашистів під Мадридом [7, 146–147].

Своїм прикладом, умілим словом добровольці з числа уродженців України цементували ряди республіканців. Так, коли на одній із ділянок фронту сталося «чакетео», тобто бійці почали панічно тікати, гублячи зброю, амуніцію, навіть верхній одяг, перекладачка радянських радників Марія Фортус скористалася своїм знанням іспанської мови й іспанського характеру. Поступаючись жіночою скромністю, вона закричала до панічно втікаючих:

Хто вас кастрував?!

Як кастрував? – зупиняються, ніби ошпарені, іспанські бійці.

А так. Якщо б ви не були кастровані, ви були б чоловіками і не тікали з поля бою.

Ображені, червоні від сорому солдати разом із Марією повертаються назад і вступають у двобій із ворогом. Сміливий вчинок і винахідливість М. Фортус дали можливість відновити становище на цій ділянці фронту [7, 160].

Коротким, але яскравим було життя уродженця с. Мала Токмачка Запорізької області льотчика Івана Йосиповича Проскурова. В одному з боїв під Мадридом у листопаді 1936 р. літак Проскурова був зрешечений ворожими кулями і снарядами настільки, що ремонту не підлягав. Майже всі прилади в кабіні були виведені з ладу. Але льотчику вдалося завдати дошкульних ударів по ворогу і посадити літак на своїй території, у результаті майже ніхто з екіпажу не постраждав. Будучи командиром Першої авіаескадрильї іспанської армії, Проскуров зарекомендував себе розумним, наполегливим, здібним командиром. Вимогливість поєднував із людською душевністю, за що його любили і начальники, і підлеглі. За подвиги в боях із фашистами в небі Іспанії І. Проскурову присвоєно звання Героя Радянського Союзу [2, 290].

У 1939 р. він був призначений заступником наркома оборони СРСР, начальником 5-го Управління Робітниче-Селянської Червоної армії (РСЧА), яке в 1940 р. було перетворене в Розвідувальне управління Генерального штабу РСЧА. Проскурову, який став уже генерал-лейтенантом, за два роки перебування на цій посаді вдалося багато зробити з відновлення розгромленої сталінськими репресіями радянської розвідувальної мережі за кордоном. Проте в 1941 р. у віці 34 років відважний воїн, який не йшов ні на які компроміси із своєю совістю, герой іспанських битв із фашизмом, загинув у беріївських катівнях [5].

За героїчні подвиги, виявлені в боях на території Іспанії проти німецьких, італійських та іспанських фашистів, звання Героя Радянського Союзу отримали добровольці з числа воїнів Київського військового округу, а саме: В.М. Бочаров, І.І. Душкін, І.І. Євсєєв, І.Й. Проскуров, П.В. Ричагов, С.Ф. Тархов, Б.А. Туржанський, М.І. Шмельков, орденами нагороджені В.П. Бутирський, І.В. Зуєв, П.А. Бурдейний, Є.Ф. Кондрат, О.П. Осадчий та інші.

Відомий журналіст, уродженець Києва Михайло Кольцов регулярно публікував свої репортажі з місця боїв, зібрані в книзі «Іспанський щоденник», чимало зробив для поширення інформації про перебіг воєнних подій, узагальнення досвіду воєнних дій у специфічних умовах цієї країни [4].

Значною мірою через українські порти на прохання іспанського уряду кораблями Чорноморського флоту було перевезено чимало продовольства, одягу, медикаментів, устаткування, 648 літаків, 407 танків і бронемашин, 1 186 гармат, 205 тис. кулеметів, майже 500 тис. гвинтівок, значна частина з них була вироблена робітниками і селянами України [7].

Усього в Іспанії в боях з фашистами брало участь близько 50 тис. добровольців із різних країн. Але їм протистояло, як згадувалося вище, 300 тис. іноземних фашистських вояк, що воювали на боці заколотників. Сили були надто нерівними. 29 березня 1939 р. фашистські війська оволоділи Мадридом. Їхній керівник генерал Франко гонористо проголосив: «*Hay orden en el pais*» («У країні порядок»). І тут же почав будівництво свого мавзолею в Куель де Марос у Долині полеглих недалеко від Мадрида, який складався з величезної базиліки, більшої за неф собору Св. Петра в Римі. До цієї витягнутої у просторі прямокутної споруди, розділеної рядами колон на повздовжні галереї, можна потрапити через пробитий у гранітній горі тунель. На поверхні землі над мавзолеєм височить найбільший на землі за розмірами кам'яний хрест заввишки

в 150 метрів і вагою 18 740 тонн. Поряд із своєю усипальницею Франко наказав розмістити могили полеглих у війні. За його задумом і трактуванням, що з'являються в багатьох ЗМІ впродовж тривалого часу, це мало бути символом примирення. Проте ніхто не має забувати, що цей комплекс також нагадує і про фашизм, бо там лежать його жертви. Ця споруда зводилася впродовж 20 років рабською працею колишніх військовополонених, які були тавровані літерою «Т» – *trabajador* (робітник). Вони працювали під наглядом «Управління спокутування провин через працю» – назва дуже нагадує гітлерівські гасла над входом до нацистських концтаборів [1, 1016]. Упродовж сорока років Іспанія перебувала в цупких фашистських руках.

Тому вшанування і вдячності заслуговують українські учасники перших боїв на полях і в небі Іспанії з «коричневою чумою» ХХ століття – фашизмом.

Джерела та література:

1. Девіс Н. Європа: Історія. – К., 2001.
2. Военные разведчики. 1918-1945 гг. Биографический справочник. – К., 2010.
3. За волю народну. Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні. – Львів, 1959.
4. Кольцов М. Испанский дневник // Кольцов М. Избранные произведения в 3 томах. – Т. 3 – М., 1957.
5. Лакизюк В. Две весны генерала Проскурова // В мире спецслужб. – К., 2003. – №№ 2, 3, 5.
6. Перцігер І.Б. З історії боротьби трудящих Західної України на захист республіканської Іспанії // Український історичний журнал. – 1968. – № 8.
7. Под знаменем Испанской республики. – М., 1965.
8. Шевченківський словник. В двох томах. – Т. 1 – К., 1976.
9. Шевченківський словник. В двох томах. – Т. 2 – К., 1977.
10. Шевченко Ф.П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії // Український історичний журнал. – 1961. – № 1.

© **Владимир ШЕВЧЕНКО**

РОТА им. Т. ШЕВЧЕНКО В ПЕРВЫХ БОЯХ С ФАШИЗМОМ

Раскрывается героизм украинства в первых битвах против фашистских агрессоров во время событий в Испании в 30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: рота, Т. Шевченко, бои, Испания.

© **Volodymyr SHEVCHENKO**

COMPANY NAMED AFTER T. SHEVCHENKO IN THE FIRST BATTLES AGAINST FASCISM

This article is devoted to heroism of ukrainians in first battles against fascists aggressors in Spain in 30th years XX century.

Keywords: company, T. Shevchenko, battles, Spain.

УДК 94(477)+159.953(477)

© **Анатолий ЧАЙКОВСКИЙ**

ИСТОРИЯ ПЛЕНА: ТРАГЕДИЯ И ФАРС

На основе сравнительного анализа рассматривается пребывание в плену советских и немецких солдат в годы Второй мировой войны. Акцентируется противовес двух вражеских идеологий в отношении к военнопленным; осуждается германская доктрина, которая была невероятно жестокой в отношении плененных воинов Красной армии.

Ключевые слова: Германия, Третий рейх, Советский Союз, Красная армия, Вермахт, военнопленные, концлагеря.

Время от времени средства массовой информации Украины будоражат общественность «историческими сенсациями», которые чаще всего относятся к советскому прошлому и, как правило, развенчивая «порочный» политический режим, носят исключительно негативный характер. Казалось бы, чего проще – подойти к освещению нашей непростой истории взвешенно, аналитически, увидев в жизни предыдущих поколений как просчеты, так, несомненно, и положительные стороны. Тем более, оглядываясь в прошлое, заметим, что за каких-то сто лет на их долю выпали тяжелые испытания: три революции, две мировые и гражданская войны, разрухи, голод, репрессии, неустроенность, бедность и нищета, одновременно огромные трудовые свершения, боевой героизм, мужество, отвага и самопожертвование.

В этом контексте обращает на себя внимание публикация «Горечь плена! Немецкие военнопленные в СССР – малоизвестная страница Второй мировой войны» (Зеркало недели. – 2013. – №32 (129). «Справедливости ради следует отметить, – подчеркивает уже в первом ее абзаце некий Сергей Гончаров, – малоизвестна она лишь у нас (под «нами» автор имеет в виду не только Украину, но и всё «постсоветское пространство»)). В отличие от «нас», по его же словам, в самой Германии к «изучению этого вопроса подошли с чисто немецкой основательностью и педантичностью». Уже в 1957 г. в ФРГ была создана научная комиссия по изучению истории немецких военнопленных. С того времени в свет вышли и 15 «пухлых» томов серии «К истории немецких военнопленных во Второй мировой войне», 7 из которых посвящены пребыванию немцев в советском плену.

Учитывая, что в разгроме Третьего рейха решающая роль принадлежит Красной армии¹, а количество немцев, побывавших в плену на территории СССР, в сравнении с союзниками по антигитлеровской коалиции, было значительно большим, то семь, даже «пухлых», томов не столь впечатляют.

Да, собственно, Бог с ними, западными исследователями. Заметим лишь, что число публикаций по истории немецкого плена, в том числе в Украине, не говоря о Российской Федерации, Белоруссии и других республиках бывшего СССР, насчитывает сотни различных изданий. Что же касается упоминаемой статьи, то, по крайней мере, следует высказать некоторые замечания. Судя по всему, уважаемый автор, как и большинство его коллег по перу, далек от исторической науки. Анализируя ее содержание, можно с уверенностью сказать: материал для «исследования» удалось «настричь» из Интернета. В лучшем случае в руки попался сборник документов под редакцией российского профессора М.М. Загорулько «Военнопленные в СССР. 1939–1956». Если это так, жаль, что проигнорирована главная мысль издания, в котором уже в предисловии подчеркивается: невиданно ожесточенный характер Второй мировой войны перевернул традиционное представление о плене и поправил связанные с ним традиции воинской чести. «Политические и военные руководители стран агрессоров превратили плен в продолжение войны. Как следствие, была создана беспрецедентная по своему цинизму технология массового истребления, принудительно-изнурительного труда, физического и морально-психологического подавления как пленных военнослужащих, так и насильно захваченных гражданских лиц оккупированных стран» [1, 9]. С такими выводами нельзя не согласиться.

В подтверждение изложенного несколько примеров. В приказах командования гитлеровского Вермахта (Wehrmacht, от Wehr – оружие, оборона и Macht – сила – вооруженные силы Третьего рейха. – Авт.) требовалось: «В отношении советских военнопленных даже из дисциплинарных соображений следует весьма резко прибегать к оружию. Подлежит наказанию всякий (немец. – Авт.), кто для понуждения к выполнению данного не применяет или недостаточно энергично применяет оружие... С ранеными русскими пленными нечего долго возиться, их надо приканчивать просто на месте... снабжение их питанием... является ненужной гуманностью» [3, 326, 18, 106].

Дополняя картину судьбы советских военнопленных, сошлемся и на начальника Генштаба сухопутных войск Вермахта Франца Гальдера, который писал: «14 ноября 1941 года. 146-й день войны. Молодечно (территория Белоруссии. – Авт.) – русский тифозный лагерь военнопленных. 20 000 человек обречены на смерть. В других лагерях, расположенных в окрестностях, хотя там сыпного тифа и нет, большое количество пленных ежедневно умирает от голода. Лагерь производит жуткое впечатление. Однако какие-либо меры помощи в настоящее время невозможны» [4, 44].

Находясь в советском плену, генерал-лейтенант Курт фон Остеррайх, в свою очередь, свидетельствовал: «Моя деятельность на посту начальника отдела по

¹ Один лишь пример: на 1 июля 1943 г. на советско-германском фронте находились 232 дивизии немецко-фашистских войск общей численностью свыше 4 млн человек. На всех других театрах военных действий количество их личного состава равнялось чуть больше 1 млн [2, 210]. Преимущественно это были охранные и тыловые части Вермахта, а также СС.

делам военнопленных при штабе Данцигского военного округа (в Германии. – Авт.) началась с 1 февраля 1941г. До этого я был командиром 207-й пехотной дивизии, дислоцировавшейся во Франции.

Приблизительно в марте 1941 г. я был вызван в Берлин, где в ставке Верховного главнокомандования (OKW – Obzkommando der Wehrmacht. – Авт.) состоялось секретное совещание. Проводил его генерал-лейтенант Райнеке, являющийся начальником управления по делам военнопленных при ставке. Под большим секретом генерал Райнеке сообщил: ориентировочно в начале лета Германия вторгается на территорию Советского Союза. В соответствии с этим Верховным командованием разработаны необходимые мероприятия, в том числе по подготовке лагерей для русских военнопленных, которые будут поступать после начала боевых действий на Восточном фронте. Я лично получил от начальника управления задание подготовить на территории Данцигского военного округа лагерь на 50 тыс. военнопленных. При этом он указал, что если на местах не удастся в срок создать лагеря с крытыми бараками, то устраивать их следует под открытым небом. Далее Райнеке дал инструкцию об обращении с пленными, предусматривающую расстрел без всякого предупреждения тех, кто лишь попытается совершить побег...».

По словам Остеррайха, в г. Тори на бывшем военном полигоне «под открытым небом был открыт стационарный лагерь, огороженный колючей проволокой». Для его сооружения привлекались содержащиеся в шталагах XX-B23 (лагеря для рядового состава. – Авт.) английские военнопленные. «В июне 1941 г., – вспоминал бывший генерал-лейтенант, – через несколько дней после вторжения Германии в СССР, я получил приказ ставки Верховного командования. В этом документе, так называемом «комиссарен-эрлас»², находившимся в походе немецким воинским частям и администрации лагерей для военнопленных именем фюрера приказывалось поголовно расстреливать военнопленных, принадлежащих к политическому составу Красной армии, а также коммунистов и евреев.

В последующих приказах ставки говорилось, что трупы расстрелянных следует закапывать массами в ямах, а при возможности сжигать, снимая с них опознавательные медальоны. Полученные приказы я передал для исполнения подчиненным мне комендантам шталагов XX-B майору Зеегеру, полковнику Больману и подполковнику Дульничу. Выполняя приказ, последний сразу же расстрелял свыше 300 чел. Трупы были зарыты в массовых могилах на кладбище в районе расположения лагеря XX-C. В конце 1941 г. или в начале 1942 г. я снова был вызван в Берлин на совещание начальников отделов по делам военнопленных. Проводил его новый начальник управления по делам военнопленных генерал-майор фон Гревенитц. Обсуждался вопрос, как поступить с русскими военнопленными, которые в результате ранений, истощения и болезней были непригодны для использования на работах. По данному вопросу высказалось несколько присутствующих офицеров, в том числе врачи, которые заявили: таких военнопленных надо концентрировать в одном месте – лагере или лазарете – и умерщвлять при помощи яда.

² Имеется в виду «Распоряжение о комиссарах: Директивы об обращении с политическими комиссарами» от 6 июня 1941 г. Более подробно см.: Ш. Датнер. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных... – С. 108–140.

По результатам обсуждения Гревенитц отдал приказание: нетрудоспособных военнопленных умерщвлять, привлекая медицинский персонал лагерей. Возвратившись в Данциг, через Зеегера, Больмана и Дульнича я проводил эти указания в жизнь, предупредив их о том, чтобы умерщвление советских военнопленных производилось весьма осторожно, дабы это не стало известным за пределами лагерей» [5, 36–37].

Получив должность начальника отдела по делам военнопленных при штабе армейской группы Б (образована в июле 1942 г. из части войск группы армий «Юг», действовала на воронежско-сталинградском направлении. Расформирована в феврале 1943 г. – Авт.), фон Остеррайх прибыл в Украину. С огорчением узнал, что приобретенный «опыт» останется невостребованным, ибо умерщвление советских военнопленных с помощью ядов здесь уже применяется давно. Тогда же был получен подписанный Гиммлером совершенно секретный приказ: с августа 1942 г. начать клеймение военнопленных Красной армии заранее обусловленными знаками ³.

В собственноручно написанных показаниях Остеррайх констатировал: «Русские военнопленные содержались в лагерях в невыносимо тяжелых условиях, питались плохо, поддавались моральным унижениям, умирали от голода и заболеваний. В шталагах Данцигского военного округа только вследствие истощения и болезней умерло свыше 40 тыс. человек, а в подчиненных мне шталагах в Украине – 6–9 тыс. Должен также указать, что в последнем случае в лагерях одновременно военнопленными в отдельных бараках под арестом содержалось до 20 тыс. советских граждан, взятых в качестве заложников из районов, охваченных партизанским движением. После их умиротворения... работоспособные мужчины и женщины от 17 до 40 лет были вывезены на работы в Германию. Насколько я помню, этой акции тогда поддавалось свыше 10 тыс. человек» [6, 168–177]. В отношении остальных фон Остеррайх умолчал. Об их участии можно только догадываться.

Сошлемся на показания и одного из непосредственных участников войны, бывшего артиллерийского офицера дивизии «Пасубио» 8-й итальянской армии Эудженио Корти. Вспоминая о событиях под Сталинградом, он писал: «Утром (декабрь 1942 г. – Авт.) прошел слух, что немцы расстреляли всех русских пленных. Лишь итальянцы в результате штыковой атаки взяли в плен более 200 человек. Позже слухи подтвердились. До нас даже дошли отдельные детали. Рассказывали, что пленных строили в шеренги по 10 человек, вдоль которых ходил солдат и стрелял. Чаще всего в голову. Насколько мне известно, ни одному из пленных не удалось уцелеть... Свидетели убийства русских пленных рассказывали, что они стояли перед своими палачами высоко подняв головы и ни о чем не просили, но в их глазах метались страх и отчаяние» [7, 107–108].

Официальная статистика свидетельствует: к концу 1942 г. число советских военнослужащих и гражданских лиц, погибших в гитлеровских лагерях, тюрьмах, а также в результате других преступных деяний оккупантов, составило почти 2 млн человек. Но это был еще далеко не предел.

³ Западные историки утверждают: в руках Красной армии оказалось свыше 3 млн немцев, из них около 1,1 млн человек «не пережили русского плена». Профессор М.М. Загорюлько называет цифру в 580 тыс. человек (15 % от всей численности военнопленных). По нашим данным, эта цифра несколько выше – более 700 тысяч.

Исходя из объективной логики военно-политического противостояния, обороняющаяся сторона, в нашем случае прежде всего Советский Союз, должна была прибегнуть к адекватным ответным мерам на действия противника, распространяя в отношении его солдат и офицеров предельно жестокую технологию содержания в неволе. Однако в реальности условия изоляции вражеских военнопленных в советских лагерях, как это ни пытается доказать господин Гончаров, ни в коей мере не были технологией продолжения войны. Даже поверхностный анализ ситуации с пребыванием бойцов и командиров Красной армии, а также гражданских лиц в нацистских лагерях, солдат и офицеров Вермахта, армий его союзников в советских позволяет увидеть существенные различия. Главное из них заключается в том, что во втором случае отсутствовало массовое уничтожение людей. Обращение же с рядовым и командным составом Красной армии по жестокости не имеет мировых аналогов.

По общепринятым военным канонам исчисления боевых и небоевых потерь – умершие от болезней, погибшие в плену, а также в результате несчастных случаев, иных подобных причин считаются небоевыми потерями. Учитывая данный факт, заметим: в период 1941–1956 гг. из общей численности военнопленных немецко-фашистских армий в Советском Союзе умерло (погибло) немногим более 700 тысяч (19 %), из них в Украине свыше 100 тысяч человек ⁴ [5, 12]. Пик смертности пришелся на 1943–1946 гг.

Основная причина летальных исходов – болезни, последствия тяжелых ранений, физические и нервные истощения, дистрофия, обморожение и пр. Факты насильственной смерти в лагерях составляли лишь 1–2 % от их общего числа. В силу различных обстоятельств и причин он был выше в боевых условиях, а также на пути к местам постоянного содержания охраняемого контингента.

Напротив, в шталагах и офлагах (в последних содержались командный и политический составы), а особенно в концлагерях и тюрьмах нацистской Германии ⁵ истреблению подверглись свыше 3,3 млн советских военнопленных (58 % от их общего числа), по иным сведениям – около 4 млн [1, 11]. И это не считая смертей многих тысяч тех, кто оказался в других местах заключений в оккупированных районах СССР, а также на территории Германии и других стран. Не случайно, по

⁴ В зависимости от подчиненности оккупированной территории СССР (оперативный тыловой район групп армий (армий) Вермахта или юрисдикция рейхскомиссаров) шталаги и офлаги подчинялись ОКВ или ОКХ. Исключением стали концлагеря и тюрьмы, которые находились в полном распоряжении РСХА. Внешнюю охрану, а также «внутренний порядок» в них осуществляли специальные подразделения СС соединения «Мертвая голова». Печально общеизвестны наибольшие концлагеря – Дахау, Заксенхаузен, Бухенвальд, Флоссенбург, Маутхаузен и Равенсбрюк. Немалое их количество действовало и на захваченной территории Советского Союза, Польши, Нидерландов, других европейских стран. По данным СС, к концу 1944 г. насчитывалось 20 основных и около 1 тыс. филиалов нацистских «фабрик смерти». Только в одной из них, Бухенвальде, за 8 лет существования (1937–1945 гг.) гитлеровцы уничтожили 56 тыс. человек, преобладающее число из которых были советскими гражданами. В отличие от других, здесь людей не умерщвляли газом. Это был не признак гуманности, а лишь соответствие концлагеря особой целенаправленности. Бухенвальд стал пересыльным пунктом рабов, откуда немецкие промышленные концерны черпали бесплатную рабочую силу. Всего через концлагеря прошло 18 млн человек, 11 млн из которых погибли насильственной смертью [8, 15]. Около 50 % из них были военнопленные.

⁵ Полковник Генерального штаба Вермахта фон Пецольд, находясь в плену, свидетельствовал: «По приказу 6-й армии все военнопленные, находившиеся в районе корпусов и дивизий, были переданы 205-му лагерю военнопленных в Алексеевке. Это было в конце ноября – начале декабря 1942 года. Лагерь должен был разместить и снабдить 3000 человек. В реальности их количество (военнопленных. – Авт.) было в 7 раз больше того, какое могло поместиться здесь вообще. Так наступило ужаснейшее. Смертность все время увеличивалась, лагерь имел страшный вид... Когда в конце января 1943 года Красная Армия освободила лагерь, то было установлено, что 2 200 несчастных (60 % от 3 500 военнопленных) погибли здесь от голода, ослабления и холода» [9, 286–287].

неполным данным, общие людские потери только Украины за годы войны составили 10 млн человеческих жизней. Около 10 % из них были небоевые потери из числа военнослужащих, оказавшихся в плену.

Ради объективности следует отметить и такое: приведенные цифры ни в коем случае не идеализируют положение военнопленных противника в Советском Союзе, особенно в условиях войны. С фанатичной верой и без оной в величие фюрера (дуче, каудило и пр.) или проклиная в душе вместе всех взятых, но, повинаясь столетиями выработанному чувству долга (приказам и командам), миллионы солдат и офицеров армий оси Берлин – Рим – Токио и примкнувших к ним стран беспрекословно шли на войну... и гибли. Пленение в этом случае воспринималось как дар Божий, избавление от ада или ниспосланная свыше возможность искупить свои и чужие грехи. Но это был еще не конец. Находясь за колючей проволокой, эти люди продолжали страдать и умирать от полученных ран, холода, болезней, несчастных случаев, травматизма, а в ряде случаев, чего греха таить, становились жертвами произвола и насилий. Как следствие, из оставшихся в живых вражеских солдат и офицеров после окончания войны домой возвратились далеко не все. Но необходимо помнить и другое: в Советском Союзе, в т. ч. в Украине, число детей, вдов и матерей, которые не дождались из плена своих отцов, мужей и сыновей, оказалось в несколько раз большим.

Анализируя положение советских военнопленных, историк ФРГ профессор Пфеффер ничтоже сумняшеся писал, что «лишь некоторым из них пришлось испытывать большие жестокости, но, как правило, несмотря на отдельные выходки со стороны слишком распущенных людей, обращение с военнопленными было весьма корректным» [3, 327]. Его коллега К. Штрайт в свою очередь считает, что лишь на первый взгляд судьбы военнопленных по обе стороны линии фронта кажутся схожими, поскольку «с обеих сторон десятки тысяч погибли уже во времена горестного пути в лагеря, с обеих сторон миллионная масса сократилась за счет погибших ужасной смертью от голода и эпидемии».

Господин Гончаров идет значительно дальше, подчеркивая, что «в то время, как советские историки всю осуждали нацистов за их отношение к советским военнослужащим, они даже не упоминали, что во время войны преступления против человечности были по обе стороны фронта». Внимание акцентируется на событиях Сталинградской битвы и без каких-либо объяснений утверждается, что в советском плену погибло на 200 тысяч больше пленных, чем об этом свидетельствовала советская официальная статистика. Учитывая данный факт, остановимся на этом вопросе более подробно.

В исторической, а особенно публицистической литературе личность одного из основных разработчиков плана «Барбаросса» – плана агрессии нацистской Германии против СССР фельдмаршала Фридриха Паулюса (в 1940–1941 гг. – обер-квартирмейстер – первый заместитель начальника генштаба ОКХ (Oberkommando des Heeres – главное командование сухопутных сил), а вскоре (январь 1942 г.) командующий 6-й армией Вермахта) нередко подается как «джентльмена» военной поры. В действительности он был далек от идеала. После пленения в оперативных документах советских

спецслужб проходил под кличкой «Сатрап», и это была не случайность. По данным Сталинградской областной государственной чрезвычайной комиссии, летом–зимой 1942 г. части и соединения армии только в областном центре уничтожили транспортный, машиностроительный, сталелитейный, фармацевтический, многие другие заводы и фабрики, 169 предприятий местной промышленности, взорвали более 40 тысяч домов, 55 больниц, 107 школ, средних и высших учебных заведений, огромное число других объектов. От рук его подчиненных, а также специальных команд СС и тайной полиции, действовавших в боевых порядках и тыловых районах 6-й армии, погибли тысячи военнопленных и мирных жителей⁶. В ответ на вопрос, зачем так ожесточенно, по-варварски разрушался город, фельдмаршал лишь нашелся: «Война есть война, я только выполнял приказ высшего командования». Учитывая былые «заслуги», в кругу пленных генералов Паулюс не раз высказывал опасения о возможном привлечении его к ответственности как военного преступника.

Безжалостным он был не только к противнику, но и к своим. 15 сентября 1942 г. тот же Франц Гальдер писал: «Заметны успехи в Сталинграде. На остальном фронте – без перемен». Но уже через несколько дней отметил: «Успехи в уличных боях отрадны, разумеется, не без довольно значительных потерь... Постепенно начинает чувствоваться усталость наступающих немецких войск» [4, 345]. Сталинградская битва стала поворотным пунктом в войне на Восточном фронте. Длилась она пять месяцев и закончилась полным разгромом немецко-фашистских войск. К 19 ноября 1942 г. в окружении оказалась вражеская группировка численностью около 300 тыс. человек. Ее уничтожение началось 23 ноября. Но уже до этого 6-я армия стала испытывать серьезные трудности с обеспечением вооружением, а главное – продовольствием. К середине декабря ситуация приобрела катастрофический характер. В донесениях в генеральный штаб ОКХ командующий группой армий «Дон» фельдмаршал Манштейн подчеркивал: «Положение наших войск. 6-я армия... Количество боеприпасов по наиболее важным видам на 5.12.42 в процентах к первому боекомплекту (содержал запас приблизительно на 3 дня активных боев. – Авт.):... 75-мм танковые пушки обр. 1940 г. – 39,4; 80-мм минометы – 30,8; тяжелые пехотные орудия – 25; 100-мм тяжелые пушки обр. 1919 г. – 21,6...

При сокращении пайка хлеба до 200 гр⁷ имеющегося количества продовольствия хватит: хлеба до 14.12; обедов до 20.12; ужинов до 19.12» [10, 446].

Позже (19 декабря) он сообщил: «Продовольствия в «котле» хватит еще до 22 декабря. Заметно резкое истощение сил солдат. Уже 14 дней они получают по 200 гр хлеба. По сведениям командования армии, основная масса конского состава съедена или погибла от истощения... Состояние войск существенно ухудшилось, что при нынешнем снабжении будет продолжаться в нарастающем темпе» [10, 450].

⁶ Кроме многих других, в 6-й армии имелась еще одна не менее серьезная проблема. Александр Верт: «В ноябре (1942 г. – Авт.) 76 вагонов с зимним обмундированием застряло на станции Ясиноватая, 17 – в Харькове, 41 – в Киеве и 19 – во Львове. Немецкое верховное командование, не желая, чтобы у солдат в Сталинграде зародилась мысль, что они не могут выиграть сражение до наступления зимы, не спешило посылать им зимнюю одежду» [12, 396–397].

⁷ В плену румынский генерал Братеску заявил, что «германские генералы сожрали всех его лошадей». Когда об этом сказали Паулюсу, засмеявшись, он признал: «Это верно, это верно! Я сам ел конину... но и они ели!».

В этот же период (ноябрь 1942 г. – январь 1943 г.) в небе Сталинграда было сбито свыше 700 боевых и транспортных самолетов с продовольствием и вооружением для окруженных войск [11, 81].

Со снижением температуры воздуха до 30 градусов и ниже, по данным полковника Пецольда, только на немецких боевых позициях ежедневно умирало и замерзало 700–1000 человек, а это пехотный батальон [9, 287]. Не лучшей была ситуация и у союзников. Упоминаемый Эудженио Корти писал: «Из 30 тысяч итальянцев, служивших в 35-ом армейском корпусе (8-й итальянской армии. – Авт.), которые были окружены на Дону, около восьми тысяч добрались до Черткова. Вечером 15 января мы произвели подсчет войск. Получилось около семи тысяч... Из «котла» вышло не более четырех тысяч. Из них, как минимум, три тысячи были ранены или серьезно обморожены. Но и среди уцелевших не было здоровых: нервные расстройства, болезни... Проведя месяц в окружении, весьма неплохой армейский корпус превратился в горстку измученных калек, которые едва могли держаться на ногах. Это были даже не люди, а их тени... жалкое подобие бывших солдат» [7, 285].

Не менее трагической была участь раненых и больных. Крупные армейские немецкие медицинские центры дислоцировались в тылу армии – к западу от Дона. Около Сталинграда и в степи размещались лишь несколько полевых госпиталей и медсанбатов, которые были давно переполнены. Кроме продовольствия, не хватало перевязочных материалов, наркотических средств, медикаментов, хирургических инструментов. Нередко разыгрывались подлинные человеческие трагедии. На пути к Сталинграду можно было увидеть автомашины с пустыми баками, а в кузовах – замерзших раненых. Лютый мороз постепенно гасил едва теплившуюся жизнь в ослабленных телах и душах. Об умерших никто не заботился. Эти страшные могилы постепенно покрывал снег, одевая усопших в белый снежный саван.

Участник Сталинградской битвы врач-стоматолог медико-санитарной роты 297-й пехотной дивизии Георг Курц вспоминал: «В конце января 1943 года пришел приказ позаботиться о больных и раненых, большинство которых из последних сил стекались через развалины Сталинграда в так называемый «блиндаж Тимошенко». Последний представлял собой растянутую на несколько километров систему траншей с прилегающими по сторонам подвальными укрытиями глубиной до 8 метров, которые надежно защищали от бомб и артиллерийских обстрелов. В свое время, когда «блиндаж» использовался как место пребывания штаба русских войск, к нему подвели освещение, водопровод и вентиляцию. Сейчас все это было уничтожено и напоминало опускающиеся в глубину темные дыры, на дне которых лежали обессиленные, грязные, обсевшие вшами люди. На протяжении многих дней они безнадежно ждали еды, воды и медицинской помощи. Поскольку вряд ли кто из них мог выбраться наверх для отправления естественных потребностей, к нам пробивался перехватывающий дыхание тяжелый смрад. Но значительно большим и невыносимо тяжелым испытанием для находившихся там жертв этой жестокой войны была душевная безысходность...

Мы подсчитали находившихся в «блиндаже» людей. Их оказалось свыше 1500 чел. На всех их, голодных, страдающих от жажды, ран и болезней, гарнизонная

комендатура «Центр» выделила ни много ни мало – 75 фунтов ячменя и 12 гиденбургских свечей для освещения. Мне вспомнились слова из Евангелие о чуде умножения хлеба: «но зачем то множество такое».

...29 января в пятницу утром пришли русские. Попав в невыносимые условия, мы буквально их ждали. Для обессиленных, голодных, пораженных обморожениями наших пациентов почти не осталось никакого продовольствия. Медикаменты закончились, и о каком-либо лечении речь уже не шла. Обморожения были настолько сильны, что сотни больных нуждались в ампутации конечностей. Что сделают русские с этой грязной и вонючей массой? Всех расстреляют или попробуют по-другому разрешить невероятно сложную проблему? В соответствии с распоряжением советского офицера, все ходячие, которые находились в «блиндаже Тимошенко», собрались в 6 часов вечера возле выхода, чтобы двигаться в лагерь. Из более полутора тысяч человек это жуткое пристанище покинуло не более 100. Я не имел в наличии никакой дополнительной зимней одежды, а температура – от 25 до 30 градусов ниже нуля. В такой холод впереди нас ждали, судя по всему, достаточно неуютные дни и ночи» [5, 340–341].

«Примерно так выглядела 130 лет назад разбитая армия Наполеона, когда она брела, отступая на запад, – свидетельствовал, в свою очередь, начальник управления личного состава 6-й армии полковник Адам. – Замотанные в одеяла и плащ-палатки, смешковиной и портянками вместо сапог на обмороженных ногах, едва передвигаясь, апатично брели на Восток отмеченные печалью смерти солдаты армии. В них не осталось почти ничего солдатского. Это была павшая духом безоружная толпа. Чтобы спасти ее, нужны были немедленно медицинская помощь, продовольствие и теплые убежища. Каждый день промедления означал, что судьба многих была бесповоротно решена» [13, 216].

В январе 1943 г. после отклонения двух ультиматумов о капитуляции Красная армия перешла в наступление. В условиях, когда безысходность сопротивления проявилась окончательно, а тысячи подчиненных гибли от холода и голода, Паулюс радировал в Берлин: под Сталинградом по-прежнему реет знамя со свастикой, «пусть наша борьба станет для еще не родившихся поколений примером того, как стоять до конца. Германия будет и дальше побеждать! Хайль, мой фюрер!»

В аналитическом заключении (1947 г.) «Принципиальные вопросы операции 6-й армии под Сталинградом» (раздел «Состояние войск») плененный фельдмаршал писал: «Если в начале окружения снабжение состояло из совершенно недостаточного рациона,преждевсегохлеба,тораспределениеегодосерединьянваряпроизводилось весьма организовано... С потерей последних аэродромов (24.1) оно снизилось до невообразимо малых размеров, уже не соответствовало числу людей и почти не распространялось на многих солдат... Начавшееся с 25.1 снабжение воздушным путем в целом оказалось бесполезным. Его объем был слишком незначительным... Трудной проблемой было медицинское обслуживание... Госпитали оказались переполнены, прочие возможности для размещения раненых и больных также были недостаточны. Все подвалы забиты людьми, а в Сталинград ежечасно прибывали

новые больные и истощенные. Все в большей мере становилась заметной нехватка медикаментов и перевязочного материала.

Другим тяжелым бременем как в моральном, так и гигиеническом отношении стало то, что захоронить убитых представлялось невозможным, так как ввиду истощения солдат открытие могил в промерзшей земле стало непосильным...» [10, 484].

В заключение подчеркнул: «В конфликте между послушанием, которое от меня требовалось в сочетании с самыми серьезными предупреждениями, что важен каждый час сопротивления, и человеческим отношением к моим солдатам я полагал тогда, что следует отдать предпочтение послушанию» [10, 484].

Таким образом, жертвами фанатичности Гитлера и непосредственного исполнителя его воли стали десятки тысяч человеческих жизней. Учитывая, что советские госпитали были также переполнены, а лечебно-санитарные службы 6-й армии и ее союзников практически не функционировали, участь обмороженных, больных и раненых солдат и офицеров противника оказалась предрешенной. Между Доном и Волгой для истории кинооператоры запечатлели жуткую картину, одновременно закономерный финал авантюры и безрассудства – вдоль линии фронта, а особенно окружающая Сталинград местность, все было покрыто горами замерзших трупов немцев, венгров, румын и итальянцев...

С 9 ноября 1942 г. по 2 февраля 1943 г. Вермахт только убитыми потерял свыше 800 тыс. человек, небоевые потери составили почти 200 тысяч. Общие же потери немецко-фашистских войск в ходе гигантского вооруженного столкновения, длившегося 200 дней и ночей, насчитывали 1,5 млн солдат и офицеров [14, 81]. Говоря о пережитых событиях, бывший гитлеровский генерал Зигфрид Вестфаль признал: «Поражение под Сталинградом повергло в ужас как немецкий народ, так и его армию. Никогда прежде за всю историю Германии не было случая столь страшной гибели такого количества войск» [2, 210].

Что же касается общей численности военнослужащих Третьего рейха и его союзников в советских лагерях, а также количества тех, кто по различным причинам не вернулся домой, то здесь существуют определенные сложности, и прежде всего: реальное число тех, кто в ходе войны оказался за колючей проволокой; характеристика причин смертей в условиях плена; процентное соотношение последних. Поставив риторический вопрос: «Сколько же их было?», С. Гончаров предпринял попытку проанализировать данные о численности офицеров и солдат противника в советском плену. Приведя общеизвестные цифры, в конечном итоге признал: «По всей видимости статистические аспекты истории немецких военнопленных в СССР не только до сих пор не закрыты, но и, вероятно, уже никогда не будут закрыты полностью».

Соглашаясь в некоторой степени с данным утверждением, заметим: в ходе войны даже немцы с их педантичностью допускали существенные неточности в учете своих боевых и небоевых потерь, в том числе в отношении военнопленных. Данный факт объясняется различными подходами их учета санитарными органами штабов сухопутных сил, военно-морского флота, Люфтваффе, СС, вспомогательных войск и т.д. Присуще было, в частности, высшему политическому и военному руководству

Рейха занижать собственные потери в живой силе и, наоборот, преувеличивать их у противника. В дневнике Ф. Гальдера от 6 декабря 1941 г. находим: «...Во второй половине дня – доклад у фюрера. Он остановился на анализе соотношения сил... Фюрер весьма внимательно ознакомился с нашими материалами. Он запомнил многие цифровые данные и держит их в голове. В частности, он высказал следующие соображения: «...Наши потери составляют 500 000 человек... Русские потери 8–10 млн человек. Потери русских по меньшей мере в 10 раз превышают наши потери» [4, 98]. Выступая тогда же (11 декабря) в Рейхстаге, Гитлер назвал другие цифры – 767 415 солдат и офицеров, в т. ч. 162 тыс. убитых, 572 тыс. раненых и 33,5 тыс. пропавших без вести. В последнем случае преимущественно подразумевались те, кто оказался в плену. В марте 1943 г., по его данным, безвозвратные потери Рейха (с сентября 1939 г.) изменились не существенно – убитыми считались лишь 542 тыс. человек, в то время как реальные цифры были в несколько раз большими [3, 198]. Шведская газета «Гетеборгсхандельстиднинг» в связи с этим писала: «Если Германия в действительности потеряла бы только полмиллиона человек, то было бы излишним производимое сейчас тщательное прочесывание всей страны в поисках солдат для фронта». За два месяца до бесславного конца нацистский фюрер признал: Германия потеряла 12,5 млн убитыми и ранеными, из которых половина – убитыми [3, 199].

Попытки более точно установить безвозвратные людские потери Германии в период 1939–1945 гг. предпринимались после войны, чего, к сожалению, в силу различных причин не было сделано в СССР. Учитывая раздел бывшего Рейха на оккупационные зоны, а в последующем появление на его территории двух различных по общественно-политическому строю государств, общепринятая их цифра в 10 млн человек, на наш взгляд, представляется существенно заниженной⁸.

Преувеличение потерь, которые понес противник в живой силе и боевой технике, было присуще и советскому руководству. Выступая с докладом, посвященном очередной годовщине Октябрьской революции (ноябрь 1942 г.), Сталин говорил о миллионах пленных немцев. В действительности в более десяти полупустых лагерях НКВД их число составляло лишь немногим больше 19 тысяч⁹.

Ситуация кардинально меняется зимой 1942–1943 гг. после разгрома 6-й армии фельдмаршала Паулюса, 4-й танковой армии генерал-полковника Готта, 8-й итальянской, 3-й и 4-й румынских армий. С ноября 1942 г. по 31 марта 1943 г. только войсками Донского и Сталинградского (Южного) фронтов было пленено свыше 100 тыс. солдат и офицеров противника.

С этого времени численность пленных стала неуклонно увеличиваться. К концу февраля она возросла до 257 тысяч. Из них более половины имели ранения, были

⁸ Во многом по политическим мотивам в послевоенные годы правительство ФРГ старалось не вспоминать о потерях среди гражданского населения от авиаударов союзников СССР по антигитлеровской коалиции. В частности, число жертв Гамбурга во время массированного налета 26 июля 1943 г. составило 55 тыс. человек. На порядок выше они были от авианалета по Дрездену (февраль 1945 г.). Операция англо-американской авиации («Удар грома») прошла при участии 1 400 бомбардировщиков и сотен истребителей. Было сброшено 3 749 т бомб, из них 75 % зажигательных. Безвозвратные потери (убитыми) составили свыше 135 тыс. человек [15, 266; 2, 211–212]. Десятки тысяч получили ранения, ожоги и увечья. «Боевая операция» диктовалась исключительно тем фактом, что крупный промышленный район с центром ядерных исследований попадал под юрисдикцию Красной Армии.

⁹ Более подробно см.: Чайковский А.. Плен. За чужие и свои грехи... – С. 57–146.

обморожены или больны. Нарком внутренних дел СССР Берия вынужден был издать специальный приказ: «1. Вывезти в течение марта с.г. всех военнопленных, находящихся в лагерях НКВД, на приемных пунктах в прифронтовой полосе и 78 500 человек из района Сталинграда, а всего 110 563 чел... 5. Народным комиссарам внутренних дел Узбекской ССР, Казахской ССР, Удмурдской АССР, начальникам УНКВД Свердловской, Челябинской, Молотовской, Карагандинской, Ивановской, Саратовской и Омской областей обеспечить прием и размещение военнопленных в соответствии с п.7 приказа НКВД СССР №00367 от 24 февраля с. г. Начальнику Управления конвойных войск НКВД СССР генерал-майору т. Кривенко организовать охрану военнопленных в пути следования и в лагерях» [5, 108]. Выполнить приказ не удалось. К этому времени многие пленные умерли, другие находились на грани смерти. Из района Сталинграда в лагеря удалось доставить чуть больше 27 тысяч, а из прифронтовой полосы Воронежского и Юго-Западного фронтов и того меньше – из 32 тыс. пленных в живых осталось только около 7 тысяч [5, 109].

Неоднократные заявления в ходе войны «отца народов» о «миллионной массе» военнопленных немцев впоследствии сыграло злую шутку. Стремясь приуменьшить число безвозвратных людских потерь, командование Вермахта погибших солдат и офицеров нередко стало причислять к «пропавшим без вести». В первые послевоенные годы таких в Германии насчитывали почти 1,5 млн человек. Позже их количество возросло. Официальные документы утверждали: «2 млн немцев находятся в плену или пропали без вести».

Расчеты западногерманских экспертов из службы розыска жертв войны убеждали: из числа «последних 50 % погибли в плену, 25 % полегли в бою, а 25 % продолжают находиться за колючей проволокой». При этом игнорировался тот факт, что из этой огромной массы лишь 100 тыс. человек пребывали в переписке с родными [3, 201].

5 мая 1950 г. ТАСС официально заявило: из немецких военнопленных в СССР осталось лишь 13 532 осужденных за военные преступления (менее 1 % от общего числа освобожденных в 1945–1950 гг.) [3, 200]. Боннское же правительство продолжало требовать возврата «томящихся» в лагерях НКВД». Лишь со временем уточненные архивные данные и другие факты позволили западным историкам большинство «пропавших без вести» причислить к погибшим в сражениях.

Поддав «правовой «экспертизе» «гаагско-женевский вопрос» о международно-правовом статусе военнопленных в условиях Второй мировой войны, Сергей Гончаров утверждает: «Результаты «правового вакуума» (в части неподписания СССР соглашения «О содержании военнопленных» от 27.06.1929 г.) не замедлили сказаться. Условия, установленные сначала Германией к советским пленным, а затем СССР в отношении военнопленных из числа военнослужащих Вермахта и войск СС, а также вооруженных сил союзных Германии государств нельзя было назвать человеческими даже в первом приближении».

В действительности же ситуация была следующей. Правовое положение военнопленных противника в только что начавшейся войне СССР с гитлеровской

Германией и ее союзниками нашло отражение в «Положении о военнопленных», утвержденном постановлением СНК СССР 1 июля 1941 г. [1, 65–68]. Документ состоял из шести разделов: общее положение; эвакуация военнопленных; условия содержания военнопленных и их правовое положение; трудовое устройство военнопленных; уголовная и дисциплинарная ответственность военнопленных; об организации справок и помощи военнопленным. В его содержании во многом ощущается влияние международных правовых актов. Оно гарантировало пленным жизнь и безопасность, нормальное питание, раненым и больным – медицинскую и санитарную помощь. Запрещалось оскорбление и жестокое обращение. В частности (раздел II, п. 7), отмечалось: «Содержание военнопленных (питание, санитарное, медицинское и другое обслуживание) производится: а) до момента поступления военнопленных в приемные пункты лагерей для военнопленных – распоряжением командования армии; б) в дальнейшем – распоряжением органов НКВД СССР» [5, 95].

В отличие от нормативно-правовых актов Третьего рейха, в том числе высшего командования Вермахта об отношении к советским военнопленным, в «Положении...» в целом были соблюдены и учтены основные требования международного гуманитарного права об обращении с теми, кто попал за колючую проволоку, прежде всего Гаагской конвенции «О законах и обычаях сухопутной войны» (18 октября 1907 г.) и Женевской конвенции «О содержании военнопленных». В частности, в ноябре 1941 г. шеф Абвера (военной разведки и контрразведки Вермахта) в заметках по директивным указаниям штаба ОКВ, касающихся советских военнопленных¹⁰, писал его руководителю фельдмаршалу Вильгельму Кейтелю, что «перевод русского закона о военнопленных (имеется в виду положение СНК СССР от 1 июля 1941 г. – Авт.) соответствует основным положениям общего международного права и, более того, положениям Женевского соглашения о военнопленных. Этот закон, бесспорно, не соблюдается русскими войсками на фронте, тем не менее и русский закон, и немецкие распоряжения предназначены главным образом для глубокого тыла. Если даже русский закон вряд ли соблюдается в русском глубоком тылу, то все же остается опасность, что немецкие распоряжения попадут в руки вражеской пропаганды и будут последней противопоставлены русскому закону». Адмирал Канарис подчеркивал, что предусмотренные в немецких распоряжениях меры и вольные рекомендации относительно советских военнопленных должны «привести к произвольным беззакониям и убийствам..., это видно, например, из правил применения оружия в случаях неповиновения караульным командам и их начальникам, не знакомым с языком военнопленных» [16, 104–105]. Резолюция гласила: «Здесь речь идет об уничтожении целого мировоззрения, поэтому я одобряю эти мероприятия и покрываю их. Кейтель».

Вместе с тем «Положение о военнопленных» отличалось от международных договоренностей, в частности от Женевской конвенции, которая содержала 97 статей, регламентирующих пребывание граждан воюющих сторон в плену, в то время как «Положение...» – только 31. В нем четко не предусматривались такие важные

¹⁰ Имелись в виду распоряжение «Об обращении с советскими военнопленными во всех лагерях военнопленных» и «Памятка об охране советских военнопленных».

вопросы, как нормы питания военнопленных, их раздельное содержание по расовым и национальным признакам, права и выполнение соответствующих религиозных обрядов, обращения к властям с жалобами на режим содержания, обжалования содеянных против них юридических актов, в том числе и смертных приговоров. Отсутствовал также запрет на трудовое использование в целях производства оружия, строительства различного рода оборонительных укреплений и т.д. Эти и другие «упущения» свидетельствовали не в пользу СССР.

В то же время необходимо подчеркнуть: «Положение о военнопленных» даже нельзя сравнить с преступными по своему содержанию и направленности нормативно-правовыми документами, относящимися к судьбе советских военнопленных и интернированных, принятыми гитлеровской Германией и ее союзниками накануне и в ходе войны. К тому же в военные и послевоенные годы общие и специальные разделы «Положения...» неоднократно детализировались, дополнялись или уточнялись постановлениями и решениями ГКО, СНК (СМ) СССР, а также подведомственными актами – приказами и директивами НКВД (МВД), УПВИ (ГУПВИ) НКВД (МВД) СССР. По основным принципиально важным вопросам режима содержания и охраны военнопленных (интернированных), их материального, продовольственного и медико-санитарного обеспечения, а также трудового использования только в 1941–1945 гг. советским правительством было принято около 60 решений, на основании которых разрабатывались ведомственные нормативные акты. В указанный период НКВД (МВД) их издали около 3 тыс. Большинство из них преследовали цель усиления охраны, улучшения условий содержания, медицинского, а также санитарного обеспечения охраняемого контингента.

Справедливости ради следует признать, что нередко практика выполнения заложенных в документах нормативно-правовых норм была далекой от действительности. Не последнюю роль здесь сыграло жестокое отношение гитлеровцев и их союзников к пленным советским солдатам и офицерам, факты, о которых стало известно уже в ходе войны, тяжелое бремя морально-психологических, физических и материальных невзгод Советского Союза в условиях войны и послевоенной разрухи, политика высшего руководства государства касательно роли и места военнопленных и интернированных в решении задач, стоящих перед страной, другие объективные и субъективные факторы.

И все же на Нюрнбергском процессе над нацистскими военными преступниками (1946 г.) свидетельствовал фельдмаршал Паулюс:

– Ваше имя?

– Фридрих-Вильгельм Паулюс.

– Ваша последняя должность?

– Командующий 6-й армией Вермахта.

– Правда ли, что вы читаете лекции в Московской академии Генерального штаба, обучая советских генералов?

Что-то вроде улыбки исказило лицо Паулюса:

– Постарайтесь вспомнить, кто кого победил в этой войне? Есть ли резон в том, чтобы русские генералы выслушивали мои лекции, основанные на горьком опыте?

- А какая у Вас должность сейчас?
- Самая отвратительная – военнопленный.
- Вас привезли сюда из концлагеря?
- Нет. Я живу под Москвой, на даче.
- И чем же вы заняты на этой даче?
- Вспоминаю, рисую. Кормлю белок. Развожу цветы... [17, 600–620].

Чешский журналист из «Руде право» Зденек Кропач записал: «Когда фельдмаршал уходил, не чувствовалось, что он устал. Все такой же уверенный в себе, он шел длинными коридорами в сопровождении советско-американского конвоя». Здесь его перехватил немецкий корреспондент Хейдеккер:

- Один вопрос: как живет пленный в России?
- Хорошо, – ответил Паулюс кратко.
- «Джи-ай» отталкивал Хейдеккера, приказывая ему отойти, но тот не унимался:
- Хорошо? И даже вашим сталинградским?
- Успокойте немецких матерей, – холодно произнес Паулюс. – Напишите в своей газете, что германские военнопленные в России обеспечены гораздо лучше, нежели русские дети. Они были бы счастливы иметь сахарный паек, какой имеют мои солдаты».

И это была правда. С учетом жизненной практики – почти правда. В холодной и разоренной войной стране не хватало многого, порой самого необходимого, а главное – продовольствия...

Как неотъемлемая часть Второй мировой и определяющей ее составной Великой Отечественной войны история военного плена в современных условиях приобрела различную, во многом противоречивую систему взглядов и соответствующих оценок. При этом постепенно начинает нивелироваться и забываться главное: наиболее кровопролитную бойню в истории человечества развязал нацистский Третий рейх при активном участии европейских «демократических» государств и не без помощи США. Достаточно вспомнить слова английского премьер-министра Н. Чемберлена (сентябрь 1938 г.), который по итогам Мюнхенского сговора с Гитлером заявил: «Сколь ужасной, фантастичной и неправдоподобной представляется сама мысль о том, что мы должны здесь, у себя, рыть траншеи и примерять противогазы лишь потому, что в одной далекой стране поссорились между собой люди, о которых нам ничего не известно. Еще более невозможным представляется то, что уже принципиально улаженная ссора может стать предметом войны».

Спустя несколько дней будущий премьер У. Черчилль признал: «Англии был предложен выбор между войной и бесчестием. Она выбрала бесчестие и получит войну». Нужно подчеркнуть и другое: при всех недостатках и просчетах советского высшего политического, государственного и военного руководства, защищая Отечество, народы СССР на себе вынесли основную тяжесть минувшей войны, одновременно спасли и защитили Европу от порабощения и позора. Поэтому и День Победы не приходится отмечать.

Не менее важен и следующий факт: опираясь на национал-социалистическую идеологию в желании поработить весь мир, в отношении советских военнопленных

гитлеровская Германия была чудовищно безжалостной. К счастью, последнее в своей массе не наблюдалось с другой стороны. Более того, в отношении своих граждан, вернувшихся из лагерей Рейха, нередко она была более сурова, чем к вчерашнему противнику. И это, как не прискорбно, также исторический факт.

Источники и литература:

1. *Военнопленные в СССР 1939–1956. Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / Под ред. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – С. 9.*
2. *З. Вестфаль, В. Крейпе, Г. Блюментрит, Ф. Байерлейн, К. Цейтцлер, Б.Циммерман, Х. Мантейфель. Роковые решения: Пер. с англ. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР. – С. 210.*
3. *Урланис Б.Ц. История военных потерь. – М.: Полигон, 1994. – С. 326.*
4. *Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск. 1939–1942. – Т.3. – Кн. 2. – М.: Военное издательство Министерства обороны, 1971. – С. 44.*
5. *Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг.). – К.: Парламентское издательство, 2005. – С. 36–37.*
6. *Датнер Шимон. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во 2-й мировой войне. – М.: Издательство «Иностранная литература», 1963. – С. 168–177.*
7. *Корти Э. Немногие возвратившиеся. Записки офицера итальянского экспедиционного корпуса. 1942–1943. – М.: ЗАО «Центрополиграф», 2002. – С. 107–108.*
8. *Великая Отечественная война. 1941–1945: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 366–367; Бухенвальд. Документы и сообщения: Пер. с немецкого. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – С. 15.*
9. *Марковчин В.В. Фельдмаршал Паулюс: от Гитлера к Сталину. – М.: Детектив – Пресс, 2000. – С. 286–287.*
10. *«Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии против СССР. Документы и материалы. – М.: Издательство «Наука», 1967. – С. 446.*
11. *Советская Военная Энциклопедия: В 8 т. – М.: Военное издательство, 1977. – Т.3. – С. 260; К. Типпельскирх. История второй мировой войны: Пер. с немецкого. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – С. 81.*
12. *Александр Верт. Россия в войне 1941–1945: Пер. с английского. – М.: Издательство «Прогресс», 1967. – С. 396–397.*
13. *Адам Вильгельм. Трудное решение: мемуары полковника 6-й германской армии: Пер. с немецкого. – М.: Воениздат, 1967. – С. 216.*
14. *История Второй мировой войны. 1939–1945: В 12 т. – М.: Воениздат, 1976. – Т.6. – С. 81.*

15. Советская Военная Энциклопедия: В 8 т. – М.: Воениздат, 1977. – Т.3. – С. 266.
16. Нюрнбергский процесс: В 8 т. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – Т. 3. – С. 104–105.
17. Нюрнбергский процесс: В 8 т. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1959. – Т. 2. – С. 600–620.
18. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов: в 7 т. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1958. – Т. 3. – С. 106.

© **Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ**

ІСТОРІЯ ПОЛОНУ: ТРАГЕДІЯ І ФАРС

На основі порівняльного аналізу розглядається перебування у полоні радянських і німецьких військовослужбовців у роки Другої світової війни. Акцентується на противазі двох ворожих ідеологій у ставленні до військовополонених; засуджується німецька доктрина, яка була неймовірно жорстокою до полонених воїнів Червоної армії.

Ключові слова: Німеччина, Третій рейх, Радянський Союз, Червона армія, Вермахт, військовополонені, концтабори.

© **Anatoliy CHAYKOVSKIY**

HISTORY OF CAPTIVITY: TRAGEDY AND FARCE

On the basis of comparative analysis a stay is examined in a captivity soviet and German servicemen in the years of Second world war. Accented on the counterbalance of two hostile ideologies in attitude toward the prisoners of war; the German doctrine which was incredibly cruel to captive voinov of the Red army is reprobated.

Keywords: Germany, Third reich, Soviet Union, Red army, Vermakht, prisoners of war, concentration camps.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 94:(477)«1941-1944»

© Оксана САЛАТА

МЕХАНІЗМИ ТА ФОРМИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.

Досліджуються основні аспекти окупаційної політики нацистської Німеччини на території Волинської та Рівненської областей у період Другої світової війни; здійснюється аналіз механізмів і форм інформаційно-психологічного впливу на населення означених регіонів, визначається роль періодичних видань у формуванні інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та їхній вплив на поведінку громадян, що перебували на окупованій гітлерівською армією території.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупаційна політика, інформаційна політика, інформаційно-психологічний вплив, преса.

Після закінчення Першої світової війни більшість дослідників військової історії дійшли висновку, що важливим знаряддям у воєнному конфлікті може стати не лише зброя, а й інформаційна політика учасників протистояння. Англійський учений П.Г. Уорбертон зазначав: «Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а підриз морального стану населення ворожої країни в цілому і до рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Збройні зіткнення армій – це лише один із засобів досягнення цієї мети» [1].

Нацистський уряд у Німеччині, готуючись до Другої світової війни, врахував недостатній рівень агітаційно-пропагандистської діяльності під час попередньої війни, проаналізував можливості пропаганди й почав розробляти власну концепцію інформаційної політики, спрямованої не лише на німецьке населення, а й на європейську спільноту.

Ефективність інформаційної політики усвідомлювало й керівництво Радянського Союзу, яке було в числі головних учасників у цій війні. Радянський уряд створив надзвичайно потужний пропагандистський апарат, який діяв, створюючи необхідні установки у свідомості населення багатонаціональної держави. Однією з таких установок було загальновідоме твердження про непереможність Червоної армії, що мало глобальні негативні наслідки в 1941–1945 рр.

Отже, говорячи про Другу світову війну, необхідно зазначити, що обидва противники – і нацистська Німеччина, і Радянський Союз робили ставку саме на інформаційну політику та її вплив на особовий склад обох армій і населення окупованих територій.

У сучасних вітчизняних словниках тлумачення терміна «інформаційне поле (простір)» ще не відображене належним чином. Якщо ж виходити з латинського значення слова «інформувати» – це «зображати, складати уявлення про що-небудь», то логічно випливає, що «інформаційне поле» означає простір, у якому існує, циркулює, обертається інформація. Поняття «інформаційний простір» – соціально-політичне й містить у собі територіальний і космічний фактори, а найбільш важливим складником є людський чинник, оскільки суспільна інформація призначається для людини, основний її споживач – людина, і без людини вона втрачає свій сенс [2, 123–124].

Як уже зазначалося, гітлерівське керівництво значну увагу приділяло інформаційно-психологічному впливу на населення власної країни. Підготувавши потужну армію, переконавши бійців у правильності дій та великій меті, керівництво гітлерівської армії спрямувало їх на східноєвропейські країни.

На захоплених нацистською армією територіях СРСР окупаційна влада проводила інформаційну політику, спрямовану на використання місцевого населення як робочої сили, а промислових та сільськогосподарських ресурсів – для зміцнення власної армії. Особливо яскраво цей аспект проявлявся в період, коли політику на окупованих територіях контролював Альфред Розенберг. Він вважав, що від настрою населення окупованих територій багато в чому буде залежати успіх гітлерівських планів, і тому декларував ліберальну політику щодо місцевих жителів. На відміну від нього, рейхскомісар України Еріх Кох та фельдмаршал Кейтель були переконані, що «потрібно зробити місцеве населення відповідальним за свої власні справи, тому що неможливо поставити охорону біля кожного сараю, біля кожного вокзалу. Місцеві жителі повинні знати, що буде розстріляно всякого, хто проявляє бездіяльність, і що вони будуть відповідати за кожний проступок». Також, на його думку, необхідно було відновити газети і для України, щоб впливати на свідомість місцевого населення [3].

Питанням німецької окупаційної політики на Волині та вивченням архівних документів і матеріалів займалися історики Н.О. Амеженко, Г.М. Ревуха, А.М. Купай. Вивчаючи розсекречені німецькі документи, вони показали особливості окупаційної політики в цьому регіоні, інструменти впливу на населення окупованих територій за допомогою директив німецького керівництва, преси, радіоповідомлень, плакатів, листівок тощо [4].

Український історик В. Косик, розглядаючи проблему українсько-польського протистояння під час німецької окупації, проаналізував причини конфлікту, що виник між польським і українським населенням. Він чи не вперше звернув увагу на роль політичної пропаганди в цьому питанні, на зацікавленість радянської влади в українсько-польському протистоянні [5].

Історик О.Ю. Ленартович у своїх працях вивчав процес формування системи окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни, причини виникнення

руху Опору нацистській владі, але недостатньо уваги приділив пропагандистській структурі окупаційного апарату [6, 279–287].

Нині перед нами стоїть завдання дослідити механізми та форми інформаційно-психологічного впливу на населення Волині в період німецької окупації 1941–1944 рр. На прикладі окремих документів та архівних матеріалів спробуємо визначити основні аспекти окупаційної політики цього регіону.

Політику, яку проводив окупаційний режим на землях Волині у 1941 р., підтверджують архівні матеріали, місцеві газети та інші друковані видання. Серед них часописи «Волинь», «Костопільські вісті», «Українське слово» та інші.

Щоб створити ілюзію мирного життя і змусити населення окупованих територій працювати на Рейх, нацистською окупаційною владою було створено умови для розвитку суспільного та культурного життя. У перші місяці окупації в рейхскомісаріаті, зокрема на території Волині, оживало суспільне життя: відкривалися середні школи, гімназії, жіночі вчительські семінарії, діяли різноманітні професійні та самодіяльні творчі гуртки, показували театральні вистави, в кінотеатрах демонстрували кінофільми, зняті за творами українських та німецьких авторів.

Одразу ж із призначенням на посаду рейхсміністра окупованих територій Розенберг видав ряд директив про поширення нацистських порядків на окуповані радянські області. Серед них загальні директиви, директиви про колгоспи, директиви із соціальних питань і директиви, які нас найбільше цікавлять – про роботу преси і пропаганду.

Відповідно до директив про пресу і пропаганду всі питання, пов'язані з дозволом видання місцевих газет, повинні розв'язуватися рейхсміністром у справах окупованих східних областей на основі пропозицій рейхскомісарів. Кількість газет повинна задовольняти потреби місцевого населення. Гітлерівське керівництво розуміло, що залишати населення без інформації політично не вигідно. Проте бажано максимально обмежити кількість місцевих газет у рейхскомісаріатах [7, 66].

Дозвіл на видання місцевих газет залежав від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів. Так само установи всякого роду радіослужб перебували в компетенції рейхсміністра у справах окупованих східних областей, який виносив рішення щодо цих питань на підставі пропозицій рейхскомісаріатів [8, 67].

Одним із напрямів діяльності відділів пропаганди, створених при кожному гебітскомісаріаті, зокрема й на території Волині, стала публікація в пресі статей, в яких окупаційна влада критикувала і висміювала радянські видання. Найбільш прийнятними для цього були газети «Известия» і «Правда». Так, з німецьких архівних матеріалів бачимо статті, що публікувалися в зазначених виданнях, про становище в Японії, Італії, Албанії, у яких висміюються дії радянського військового командування й урядової політичної верхівки СРСР [9, 15–17].

У повідомленнях Німецького інформаційного бюро постійно друкувалися статті про тогочасне життя українського населення, у яких ішлося про те, що комісари Червоної армії втягують у війну солдатів, підлітків і жінок. Акцентувалася увага на

тому, що ГПУ тримає цивільне населення в постійному страху, формуючи таким чином цілу терористичну систему [10, 1–3].

Щоб прихилити на свій бік місцеве населення, окупаційна влада сприяла створенню в м. Рівне Обласного земельного відділу Окружної управи. Одразу ж після створення Відділ почав організовувати гуртки «Сільський господар» у кожній громаді по всій області. З цією метою Обласний земельний відділ усім тридцяти районним земельним відділам області розіслав документ такого змісту:

«У старі часи Україна була житницею Європи. Україна «текла медом і молоком», як характеризували, подорожуючи по Україні, чужоземці. Народ український став знедолений, відсунутий на останнє місце і зведений до етнографічного животіння, раба.

Більшовицькі колгоспи остаточно зруйнували українське селянство. Прийшли нові часи, твориться наше незалежне життя... Розгортається широке поле для влаштування різноманітних курсів із сільського господарства для дорослих господарів, господинь та юнацтва. На тих курсах наші спрагли до знань хлібороби довідаються про багато нових речей з агрокультури, тваринництва, машинознавства, луківництва, садівництва, городництва, птахівництва та інших галузей господарства» [11, 3].

Працівники Відділу пропаганди у своїх публікаціях повсякчас порівнювали життя населення окупованих територій до окупації й після, щоб вигідно відтінити гітлерівську політику й показати, що в перспективі їх чекає «світле майбутнє». Пропагандисти вдавалися до примітивних методів впливу на місцеве населення. Так, наприклад, на початку вересня 1941 р. було оголошено конкурс на різноманітні спогади, як-от: «Що я пережив за останні два роки більшовицького панування». Зрозуміло, окупаційне керівництво сподівалося, що листи зі спогадами надійдуть у значній кількості, бо саме в Західній Україні та на Волині населення було більш незадоволене радянським режимом, ніж на Сході. Окупанти навіть обіцяли, що всі надіслані листи-спогади будуть опубліковані в тому чи іншому часописі, а найцікавіші – у збірнику «Книга терпінь українського народу під більшовицьким тиранством» [12, 4].

Водночас, за донесенням партизанської розвідки Центру, з перших днів війни війська Вермахту проводили агресивну, нещадну стосовно мирного населення політику: «Захоплення сіл і міст зазвичай починається зі спорудження шибениць, на яких німецькі кати вбивають перших мирних жителів, що попалися під руку. При цьому фашисти залишають шибениці з повішеними на багато днів і навіть на декілька тижнів. Так само вони вчиняють з тими, кого розстрілюють на вулицях міст і сіл, залишаючи трупи по багато днів неприбраними» [13, 230–235].

Таку поведінку німецьких солдатів пояснює командуванню один із німецьких генералів, виправдовуючи дії своїх підлеглих: «Німецький солдат не може розглядати мешканців цієї країни як рівних...» [14, 256]. Ось справжня політика щодо населення рейхскомісаріату України.

У часописі «Волинь» від 21 вересня 1941 р. є стаття, з якої видно, як німецьке керівництво вдавалося до нахабної відкритої брехні та дезінформації населення. У щоденнику «Soldatenzeitung der Ukraine» нібито йдеться про покладливий,

поступливий характер українців. Автор, відомий знавець українських традицій Гекель, докладно розповідає про українську державницьку традицію, велику українську княжу державу, віковічну боротьбу українського народу з московськими і польськими зазіханнями на знищення України ... Що цей український народ у теперішній боротьбі за свободу Європи беззастережно стоїть на боці Німеччини [15, 3]. Читаючи ці рядки, можна й справді повірити, що німецьким солдатам давалися настанови – з повагою ставитися до українського населення і допомагати у здобутті ним прав та свобод.

Зрозуміло, що обидві сторони не були відвертими, радянське керівництво намагалося показати німців справжніми монстрами, що підтверджують вищезазначені свідчення. Не відставало від них і німецьке керівництво, постійно нагадуючи про негативні сторони радянської колгоспної системи. Хотілося б зазначити, що наслідки окупаційної політики 1941–1944 рр. говорили самі за себе.

На сторінках преси й у листівках постійно наголошувалося на тому, як погано жили українці за більшовиків у порівнянні зі світлим майбутнім, яке їх чекає за управління німців. У ряді газет, як-от: луцькій газеті «Український голос», «Козятинській газеті» та проскурівській «Український голос» постійно наголошувалося, що німецька армія звільнила український народ від радянського керівництва, яке прагнуло повного його знищення [16, 1–3].

Повсякчас нав'язувалася думка про те, що більшовики планово організували в Україні голод, а їхня політика була спрямована на винищення українського народу. Народ відчував невпевненість, його було позбавлено людської гідності. Усі прагнення людини мали обмежуватися лише тим, аби задовольнити фізичний перманентний голод.

Використовуючи періодичні видання, нацистська влада переконувала населення окупованих територій у тому, що Радянський Союз готувався захопити весь світ. Будувалися могутні укріплення, виготовлялася різноманітна зброя, мобілізувалися всі можливі сили на Захід. Знахабнілі пропагандисти не гребували ніякими методами, аби морально принизити українців та підірвати державницькі традиції і віру у створення власної держави.

Більше того, окупаційна влада переконувала місцеве населення, що лише завдяки війні вони стали вільними, що західні країни вже не могли спокійно спостерігати, як більшовики знущаються з людей і занапащають таку прекрасну давню культуру [17, 2].

Пізніше, у січні 1942 р., щоб піднести настрій населення окупованих територій (бо воно почало втрачати віру в «непереможну» німецьку армію) німецьке керівництво та ті, хто співпрацював із ним, почали навіювати людям думку про те, що війна – явище романтичне. Її початки коріняться переважно в тому ірраціональному уособленні людини, що руйнує спокій, мир, буденність, застій і сірість. Туга за новими, сильними і гострими переживаннями гнала людину не раз у далекі походи, далекі небезпечні мандри на змагання й боротьбу. У часописі «Волинь» за січень 1942 р. ця думка часто проходила червоною ниткою [18, 1].

Відділи пропаганди, які розміщувалися не лише в кожній області, а й у кожному районі і місті, докладали максимум зусиль, щоб посилити інформаційно-психологічний

вплив на населення. Іноді вдавалися до майже безглузвих переконань. Так, в одному з номерів газети «Волинь» від 18 грудня 1941 р. вміщено статтю про те, що українські студенти, долаючи спільний історичний шлях із німецьким народом, здавна навчаються в німецьких університетах, що в німецьких вищих навчальних закладах навчалися такі відомі українські діячі, як Богдан Хмельницький, Іван Палетика, Василь Стефанович, Семен Тодоровський та багато інших. Григорій Сковорода, виявляється, поміж усіх інших народів найбільше шанував український і німецький. На підтвердження цих слів було подано таку статистику: у літньому семестрі 1941-1942 навчального року здобували освіту в німецьких університетах 464 студенти з інших країн, серед них – 319 українців. Кількість цих українських студентів збільшилася за рахунок студентів із Волині та Галичини [19, 3].

Інформаційний вплив спостерігався також в усіх суспільно-культурних заходах, які проводилися з дозволу відділу пропаганди. У більшості міст та містечок Волині, а також по всій території Правобережної України почали свою роботу театральні колективи. У Львові під мистецьким проводом режисера Й.Стадника від липня 1941 р. запрацював український міський театр. Його репертуар складався переважно з народних побутових вистав. У Житомирі міський театр під керівництвом І. Клепаченка показав вистави «Запорожець за Дунаєм» та «Наталка Полтавка».

Однак недовго тривала така ліберальна й прихильна до українців політика окупаційної влади. У кінці 1941 – на початку 1942 рр. гітлерівці перестали приховувати свої справжні наміри. Так, уже 14 листопада 1941 р. у Рівненському гебітскомісаріаті з'явилося оголошення Генерального комісара в Бресті-Литовському Шосне про те, що у зв'язку з нестачею палива та запобігання дуже великій небезпеці поширення інфекційних хвороб, що спричинені війною, усі школи Рівненського гебітскомісаріату будуть закриті. Учителі й учні старшого віку повинні зайнятися за посередництва інституцій праці суспільно-корисною роботою [20, 1]. Відповідно до зазначеного оголошення, справді, за декілька днів усі школи Рівненської області були закриті.

Справжню політику, яку проводили гітлерівці, ми бачимо також із реакції Еріха Коха на те, що в Україні працюють не лише 4-класні народні школи, а й значна кількість інших шкіл та гімназій, на які він не давав дозволу. Кох зауважив, що в той час, коли в самій Німеччині рівень освіти стоїть на місці і навіть життєво важливі професії такі, як лікар, не можуть мати необхідного розвитку, абсолютно не має значення, чи буде в Україні підвищуватися освіта, яку німецька влада може планувати лише через 10 років [21, 168].

24 жовтня 1942 р. було видано розпорядження рейхскомісара України Коха генералкомісарам про закриття в Україні шкіл та інститутів і про відправку викладачів та учнів на примусові роботи до Німеччини. Водночас він вимагав, щоб, крім 4-класних народних шкіл, не було жодної школи, яку він не дозволив відкрити. Звернув увагу також на те, що й 4-класні школи можуть працювати тільки тоді, коли він переконається в їхній необхідності [22, 169].

Політика окупаційної німецької влади була спрямована на те, аби переконати місцеве населення в тому, що їх чекає велике майбутнє під керівництвом

Великонімеччини. Шпальти газет та листівки яскраво ілюстрували «щасливе» життя селян, яким, відповідно до нового земельного закону, обіцяли землю в індивідуальну власність. Діти могли навчатися у школах, дорослі – в училищах, міські жителі могли відвідувати театри, кінотеатри, брати участь у суспільних організаціях. Але головною умовою було те, що таке «щасливе» життя мало відбуватися під пильним наглядом окупаційної влади з дозволу місцевого керівництва, та й то лише в перші місяці окупації.

Таким чином, необхідно зазначити, що, незважаючи на застосування окупаційною владою пропагандистських методів та технологій впливу на населення окупованих територій, нацистська інформаційна політика не вплинула на населення належним чином, а зусилля гітлерівців не дали бажаних результатів. Населення Волині і Рівненщини досить швидко збагнуло справжні наміри окупаційної влади, що спричинило підрив її авторитету серед населення, отже, призвело до поразки у війні.

Джерела та література:

1. Крысько В.Г. Секреты психологической войны. Перипетии психологической войны. [Електронний ресурс]: <http://www.evartist.narod.ru/text19/011.htm>
2. Панарин И.Н. Информационная война, PR и мировая политика / И.Н.Панарин. – М., Горячая линия – Телеком, 2006. – 352 с.
3. Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями рейха о целях войны против СССР от 16 июля 1941 г. // Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941-1944) / Ред. Ицхак Арад. Яд Ва-Шем. – Иерусалим, 1992. – 42 с.
4. Амеженко Н.О. Велика Вітчизняна війна в документах розсекречених фондів Державного архіву Волинської області / Н.О. Амеженко, Г.М. Ревуха // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наук. історико-краєзнавчої конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом 19-20 квітня 1995 р. – Луцьк, 1995. – С.23-31; Купай А.М. Волинь в роки окупації (за фондами [Волинського] обласного архіву) / А.М. Купай // Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наук. історико-краєзнавчої конф., присвяч. 50-й річниці перемоги над фашизмом 19-20 квітня 1995 р. – Луцьк, 1995. – С. 32-39.
5. Володимир Косик. Українсько-польське протистояння під час німецької окупації. [Електронний ресурс]: <http://forum.pravda.com.ua/read.php?10,211075813>
6. Ленартович О.Ю. Політика окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни та засоби її реалізації / О.Ю. Ленартович // Загальні питання історії. – 2009. – № 22, – С. 279–287.
7. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 486 с.
8. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – 486 с.
9. Державний архів Волинської області. – Ф. Р-69. – Оп. 1. – Спр. 2. – 68 арк.
10. ДАВО. – Ф. Р-69. – Оп. 1. – Спр. 19. – 68 арк.

11. *Шлях до добробуту // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 7 вересня.*
12. *Конкурс // Волинь. Часопис для Волині.*
13. *Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил: Статистическое исследование / Под. общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. – М.: Олма-пресс, 2001. – 604 с.*
14. *От Буга до Кавказа: Гейер Г. IX армейский корпус в Восточном походе 1941 года; Макензен Э. фон От Буга до Кавказа: III танковый корпус в кампании против Советской России 1941–1942 годов / Пер. с нем. К. Степанчикова; Е. Первушиной; сопр. ст. А. Исаева; коммент. В. Гончарова, А. Исаева, К. Степанчикова. – М.: АСТ-Транзиткнига, 2004. – 487 с.*
15. *Українські студенти у німецьких високих школах // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 18 грудня.*
16. *ДАВО. – Ф. Р-69. – Оп. 1. – Спр. 19. – 68 арк.*
17. *Наказ хвилини // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 28 грудня.*
18. *Німецький часопис про Україну // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 21 вересня.*
19. *Настрій і завдання // Волинь. Часопис для Волині. – 1942. – 18 січня.*
20. *Закриття шкіл на Волині // Волинь. Часопис для Волині. – 1941. – 30 листопада.*
21. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – С. 468.*
22. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР. – С. 468.*

© **Оксана САЛАТА**

МЕХАНИЗМЫ И ФОРМЫ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ НА НАСЕЛЕНИЕ ВОЛЫНИ В ПЕРИОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ 1941–1944 гг.

Исследуются основные аспекты оккупационной политики нацистской Германии на территории Волынской и Ровенской областей в период Второй мировой войны; осуществляется анализ механизмов и форм информационно-психологического влияния на население отмеченных регионов, определяется роль периодических изданий в формировании информационного пространства в рейхскомисариате «Украина» и их влияние на поведение граждан, которые находились на оккупированной гитлеровской армией территории.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупационная политика, информационная политика, информационно психологическое влияние, пресса.*

© Oksana SALATA

MECHANISMS AND FORMS INFORMATIVELY PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON THE POPULATION OF VOLYNI IN THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION 1941–1944

The basic are probed aspects of of occupation policy of nazi Germany on territory of the Volynskoy and Rovenskoy areas in the period of Second world war; the analysis of mechanisms and forms is carried out informatively psychological influence on the population of the noted regions, the role of magazines is determined in forming of informative space in Reyhskomisariati «Ukraine» and their influence on the conduct of citizens which were on by the occupied Hitler army of territory.

Keywords: *Second world war, nazi of occupation policy, informative policy, psychological influence, press, is informative.*

УДК 94(477)«1941/1944»:355.355(477.41+477.53):34

© Максим ГЛАВАЦЬКИЙ

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОБЛАСТІ «КИЇВ» 1941–1944 рр.

На основі архівних матеріалів аналізується культурно-освітня діяльність органів німецької окупаційної влади, розкриваються особливості українського питання на території генеральної області «Київ» в 1941–1944 рр.

Ключові слова: архів, культурно-освітня діяльність, органи окупаційної влади, генеральна область «Київ», Київська та Полтавська області.

Стрімкий процес оновлення українського суспільства, можливості, які відкрилися в наш час перед дослідниками, сприяють критичному переосмисленню історичного досвіду на базі залучення раніше недоступних джерел та застосування нових методологічних підходів. Велика Вітчизняна війна впродовж тривалого часу була і є одним із головних об'єктів наукових пошуків істориків усього світу. Дискусії з концептуальних проблем Другої світової війни не припиняються, і це вкотре засвідчує актуальність дослідження окремих її складників, у тому числі питань культурно-освітньої діяльності органів окупаційної влади на території України.

Розглядаючи стан вивчення проблеми німецької окупаційної політики в культурно-освітній сфері, потрібно зазначити, що в повоєнний період та наступні роки заявлена автором тема стала об'єктом уваги як українських істориків, так і зарубіжних. Найглибше ці питання вивчають М. Коваль, В. Король, О. Лисенко, Т. Першина, В. Ленська та інші. Зокрема, М. Загорулько та А. Юденков, вивчаючи матеріально-побутові умови населення окупованих територій, досліджували трансформацію окупаційної політики в ході війни. Аналіз особливостей запровадження окупаційного режиму в Україні належить Т. Першиній [1, 28].

Утвердження незалежності Української держави в 1991 р. створило сприятливі умови для об'єктивного наукового дослідження історії України періоду Другої світової війни. Роботи М. Коваля, присвячені характеристиці стану української культури, значно збагатили історіографію цієї проблеми [2, 38]. Питання освітньої політики нацистів уперше висвітлила В. Ленська [3, 82]. Сучасний український дослідник О. Гончаренко досліджує правове врегулювання освітньої сфери на території рейхскомісаріату «Україна» в контексті повсякденного життя українського населення [4, 503]. Також

важливою є монографія професора Українського вільного університету в Мюнхені Бланки Єржабкової, у якій автор розглядає освітню політику в школі, яку здійснювали в Україні в 1941–1944 рр. рейхсміністр з питань окупованих східних територій А. Розенберг та рейхскомісар України Е. Кох [5, 64].

Іманентною особливістю наукових робіт, присвячених розгляду пропонованої теми, є те, що культурний складник окупаційного режиму на території рейхскомісаріату «Україна» досліджується в контексті інших важливих проблем історії України періоду німецької окупації. Однак вивчення цього наукового сегмента в генеральній області «Київ» (Київська та Полтавська області), що входила до складу рейхскомісаріату «Україна», не простежується дотепер.

У процесі роботи над статтею автор використав матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та Державного архіву Київської області (далі – ДАКО).

Розглядаючи зазначене питання, варто наголосити, що до початку війни велися дискусії стосовно використання українського фактора, ментальності українського народу для утвердження політичних орієнтирів німецької влади на території України. Потрібно звернути увагу на передвоєнні ідеологічні уявлення німців щодо можливостей здійснення нацистської окупаційної політики в культурній сфері та їхню реалізацію на окупованій території. Теза про загарбання нових територій ґрунтувалася на одному з положень теорії німецького географа Ф. Ратцеля, яку А. Гітлер взяв за основу ідеї розширення життєвого простору. Ідея привласнення українського потенціалу та його «раціонального використання» з'являється вже у 1933 р. у виступі німецького міністра А. Гугенберга на міжнародній конференції. Того самого року при зовнішньополітичному відомстві Німеччини (АПА) створюється «головний відділ» на чолі з А. Шикеданцем для планування освоєння Сходу. Фахівцем з «українського питання» у цьому відомстві вважався Г. Лейббрандт. Напередодні війни було розроблено генеральний план «Ост», згідно з яким населення окупованих територій передбачалося перетворити на рабів Німеччини. Лейтмотивом німецької окупаційної політики в соціокультурній площині стала теорія расової зверхності німецької нації. Відповідно до її положень «нижчі раси», у тому числі й українці, не мали права на національну самосвідомість, турботу про здоров'я, вищу освіту [6, 228].

Питання остаточних легальних форм рейхскомісаріату «Україна» та правового статусу його мешканців Гітлер залишив необґрунтованими. Національні почуття українців мали бути підтримувані такою мірою, аби усувати небезпеку спільного українсько-російського антинімецького фронту. Це було головною причиною для введення, наприклад, у рейхскомісаріаті «Україна» поряд з німецькою урядовою мовою української з вилученням російської; карбованця замість рубля тощо. Між тим, нацистська політика ослаблювала та уповільнювала ті потенційні чинники національної свідомості, які могли стати важливим елементом у змаганнях до незалежності взагалі. Це виявлялося, зокрема, в обмеженні загальної освіти до чотирьох класів народної школи, скороченні вищих щаблів освіти до вузькоспеціалізованих практичних

фахів, придушенні виявів культурної ініціативи українського населення (наприклад, «Просвіти», видавничого руху), закритті наукових установ, бібліотек і музеїв та їхнього пограбування, зниженні рівня преси (видавали німці), театрів тощо.

Основним інструментом реалізації політики в культурній сфері на території генеральної області «Київ» стали відповідні функціональні підрозділи органів самоврядування – соціального забезпечення, охорони здоров'я, освіти, науки та мистецтва. Діяльність органів місцевого самоврядування обмежувалася у своїх повноваженнях нацистським керівництвом, відзначалася низькою ефективністю через абсолютну підконтрольність і залежність від нього.

Німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців Третього рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. 16 липня 1941 р. рейхсміністр запропонував культурну політику щодо України: «В Україні ми могли б виступити з обіцянками в області культури, які б мали пробудити історичну самосвідомість українців, мали б відкрити університет у Києві...» [7, 76].

У часи німецько-нацистської окупації агресор здійснював не лише терор і тотальне знищення. Національна військова та цивільна адміністрації проводили політику, спрямовану на ефективне перетворення України в найбагатшу і найціннішу колонію Рейху, а її народу – у джерело дешевих і водночас висококваліфікованих трудових ресурсів.

Згідно з розпорядженням про шкільну освіту від 8 грудня 1941 р. на території генеральної області «Київ» до навчання допускаються «початкові класи народних шкіл, також сільськогосподарські та лісогосподарські школи. Для осіб жіночої статі – курси фахової підготовки по домашньому господарству, ручній праці, охороні здоров'я та гігієні. Не дозволяються: вищі навчальні заклади (університети, технічні вузи), вищі школи (гімназії, ліцеї та рівноцінні загальноосвітні заклади), середні школи (семінарії, загальноосвітні середні школи), професійні заклади (загальні школи із спеціальними планами навчання за певними професіями)» [8, 41]. Відповідно до навчального плану народної школи в 1-7 класах викладали 16 дисциплін, тижневе навантаження колиалося від 20 до 30 годин [9, 137].

У лютому 1942 р. «для забезпечення систематичної висококваліфікованої консультації для наявних учительських кадрів і з метою підвищення науково-теоретичного рівня й удосконалення практично-педагогічної підготовки» був реорганізований методичний сектор відділу освіти в сектор педагогічної перепідготовки й удосконалення вчителів [10, 15].

Одне з головних завдань школи полягало у вихованні «фізично здорової людини». Тобто треба було виховати вольову людину, з твердим характером. Освітня установа також повинна: привчити дитину відповідати за себе, сміло та відверто говорити не лише про свої досягнення, а також про свої недоліки [11, 4]. У школах дозволялося використовувати підручники, навчальну та іншу літературу, «очищену від більшовицької агітації». Беручи до уваги потенційні можливості фахового навчання української молоді, окупанти керувалися лише власними інтересами: забезпеченням відносно стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили. Генерал-комісар Києва

Магунія дещо пізніше писав: «...Трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення» [12, 6].

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створюваної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхобудівні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі та підготовчі.

Ідея запровадження обмеженого професійного навчання для місцевого населення мала серед представників нацистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Рейхскомісар України Е. Кох, відомий своїм українським ворожим ставленням до всього українського, не зважав на директиви навіть свого безпосереднього шефа А. Розенберга й відкрито саботував рішення останнього, що передбачали певні послаблення в сфері професійної освіти в Україні. Позиція Е. Коха знаходила підтримку багатьох місцевих керівників окупаційної влади [13, 17].

Потребу відновлення професійної освіти обстоювало й військово-окупаційне командування. У березні 1942 р. начальник оперативного тилу групи армій «Південь» повідомляв до Берліна: «Українці виявляють велику цікавість до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках» [14, 112].

Ініціатива у створенні досить розгалуженої, як на той час, мережі професійних шкіл належала місцевій українській адміністрації. Наприкінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямів. Німецька окупаційна адміністрація не втручалася в питання організації навчального процесу, однак здійснювала тотальний контроль та жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання.

Наприкінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території Рейху, а молодь в Україні намагалася у будь-який спосіб уникнути мобілізації на примусові роботи. Це змусило окупаційну владу переглянути свою позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, відповідно до якого заборонялося навчання молоді віком від 15 років і старших. Усі юнаки та дівчата цього віку підлягали загальній трудовій повинності та могли бути відправлені до Німеччини [15, 2].

З огляду на це почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вузів. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття закладів, рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль «вищих курсів» для молоді з середньою освітою і «відволікали працездатну молодь від відправки до Німеччини» [16, 18].

Через непорозуміння між Е. Кохом та А. Розенбергом виник конфлікт. У листі до рейхскомісара від 22 грудня 1942 р. рейхсміністр писав: «Я ніяк не можу погодитися

з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини – є найпершою політичною необхідністю» [17, 12]. На початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми відновили свою роботу.

Німці не були послідовними в питанні здобуття професійної освіти українцями. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а що стосується технікумів та інших спеціальних закладів із трирічним терміном навчання, то вони взагалі не здійснили жодного випуску спеціалістів. Освіту здобути в них змогли лише ті учні та студенти, які вступили до однотипних навчальних закладів ще до війни [18, 3].

Німецька окупаційна адміністрація розглядала питання мови навчання в освітніх закладах. 19 листопада 1941 р. було видано документ, у якому наголошувалося на необхідності поступового витіснення російської мови із сфери побутового спілкування в Україні. Згідно з директивою від 15 січня 1942 р. «Про використання мов в Україні» урядовою мовою в установах німецьких окупантів вважалася німецька, а офіційною мовою української допоміжної адміністрації – українська. На територіях, заселених українцями, навчання повинно проводитись українською мовою, яка була внесена як обов'язковий навчальний предмет до навчальних планів та програм цілої низки спеціальних фахових навчальних закладів. 26 березня 1942 р. в Постанові «Про вивчення місцевих мов» говорилося: «Вивчення української мови, особливо для гебітскомісарів та їх персоналу, конче необхідно, оскільки більшість із них у власній повсякденній роботі знаходиться у спілкуванні з населенням на місцях» [19, 7].

Відзначимо, що політика нацистської влади щодо освіти не була сталою, а зазнавала певних трансформаційних змін. Постійні суперечки між А. Розенбергом і Г. Брауном, з одного боку, та Е. Кохом і К. Зельцнером, з другого, відносно принципів засад розбудови системи освіти, ускладнили процес реалізації політичних засад у цій галузі. Відсутність єдиного підходу до розв'язання питання освіти спричинила непослідовність німецької політики. Установлено, що на захопленій території України частково відновилася робота дошкільних установ, закладів початкової, середньої, професійної та навіть вищої освіти. За формальними ознаками система освіти в умовах «нового порядку» майже не змінилася – більшовицька ідеологія поступилася нацистській. На початковому етапі освітні послуги зводилися до надання лише елементарних знань з арифметики, письма, читання.

Згодом гостра нестача фахівців середнього рівня для забезпечення нагальних військових потреб зумовила активні дії « нової влади » в галузі професійної освіти. З цією метою запроваджувалися два рівні професійної освіти – професійні підготовчі й середні школи, а також училища й технікуми. Функціонували навчальні майстерні при підприємствах, відкривалися різноманітні курси для перепідготовки спеціалістів, які отримали освіту до війни. Українська молодь сприймала здобуття освіти в навчальних професійних закладах різного профілю як засіб уникнення депортації до Німеччини. В окупованій Україні університети та інститути не тільки працювали, а й видавали випускникам дипломи про вищу освіту [20, 4].

За часів німецької окупації функціонування наукових закладів не припинялося. У містах України – як у Києві, так і на периферії – з приходом німців поновили роботу науково-дослідні інститути, що не були евакуйовані і результати діяльності яких могли представляти інтерес для окупантів (НДІ селекції, цукрової промисловості, торфу, розміщені в Києві, Полтавський НДІ кормів). Центром наукового життя залишався Київ, де відновилася діяльність УАН та Будинку вчених.

Політика нацистського керівництва відносно діяльності архівних та музейних установ спрямовувалася на використання українського наукового потенціалу зі стратегічно-розвідувальною метою для організації підготовки до вивезення культурних цінностей, досліджень стосовно давньої історії, генеалогії фольксдойче. Практичне втілення політичних прагнень окупаційної влади відбувалося через Г. Утікаля – керівника центрального управління зі збору й збереження культурних цінностей при головному політичному управлінні міністерства у справах окупованих східних областей.

Завданнями функціонування музейних установ стали нацистська пропаганда «нового порядку» за допомогою різнопланових виставок, систематизація та збір історичних і мистецьких експонатів, урізноманітнення «культурного дозвілля» німецьких військових. Однак музейні працівники з власної ініціативи здійснювали ще й науково-дослідну роботу – у липні 1942 р. у Кременчуцькому краєзнавчому музеї відбувся семінар, у якому взяв участь директор Інституту фольклору УАН професор В. Петров. У зв'язку з масштабами експозиційної діяльності та науково-дослідної роботи серед музейних установ особливу увагу привертає створений при Київській міській управі Музей-архів переходнової доби. Щотижневі наукові пленуми й семінари перетворювалися на жваві фахові дискусії: обговорювали теми з давньої і середньовічної історії України, доби національно-визвольних змагань, голодомор 1932–1933 рр., злочини більшовицької влади проти церкви, української інтелігенції [21, 45].

Отже, упродовж 1941–1944 рр. німецько-нацистські загарбники відкрили в Україні мережу навчальних закладів. Ініціатива у створенні цих навчальних установ належала значною мірою місцевій українській адміністрації. Німецьке окупаційне керівництво здійснювало повний контроль та жорстоку ідеологічну цензуру за змістом навчання і педагогічними кадрами. Одночасно з організацією мережі середніх шкіл було відкрито низку училищ, технікумів, різноманітних вузькофахових курсів. Загалом заходи німецької окупаційної влади щодо створення мережі навчальних закладів хоч і були проведені, однак нацистам не вдалося досягти бажаних результатів, оскільки вони були вкрай непослідовними та мали обмежений характер.

Нацисти розглядали освіту як один з інструментів запровадження «нового порядку», покладаючи на неї завдання виховання відданих Німеччині «напівлюдей». Офіційна позиція лідерів нацистської Німеччини щодо освітньої сфери впродовж війни змінювалася: від позбавлення права слов'ян на освіту до створення мережі освітніх закладів дошкільного виховання, початкової та середньої школи, професійної освіти, а згодом – і вищої. Поступки в освітній сфері робилися у зв'язку з виникненням

гострої потреби у кваліфікованій робочій силі з метою реалізації попередніх планів щодо використання окупованих територій.

До основних напрямів роботи наукових установ належали збирання, систематизація та підготовка до вивезення в Німеччину культурних цінностей з окупованої території, а також науково-дослідна робота. Різноманітні дослідження проводилися безпосередньо німцями за участю українських фахівців із питань, що становили інтерес для нацистів, але отримані ними результати, на жаль, потрапили до Німеччини разом із значною кількістю культурних цінностей.

Активна діяльність окупаційної влади у сфері освіти нібито підтверджувала зацікавленість окупантів у національно-культурному відродженні українців і передбачала залучення населення до добровільної співпраці. У зв'язку зі зруйнованою матеріально-технічною базою, відсутністю уніфікованих стандартів навчального процесу, чіткої вертикалі управління на обласному чи регіональному рівнях, цілісна система освіти в період окупації на території генеральної області «Київ» та рейхскомісаріату «Україна» в цілому не була представлена.

Джерела та літератури:

1. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944 / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 233 с.
2. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку»: 1941–1944 рр. / М.В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 15 – 40.
3. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 81–86.
4. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.) / О.М. Гончаренко. – К., НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
5. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
6. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941–1944 гг.). – М.: Наукова думка, 1985. – 466 с.
7. Україна в II світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів: У 2 т. – Львів, 1997. – Т.1. – 284 с.
8. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.В. Михайлюк. – К., 2006. – 287 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 15.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2443. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 - липень 1942 рр.) / Ю. Ніколаєць. – Вінниця: Тезіс, 1999. – 64 с.

12. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 4. Україна в Другій світовій війні, 1939-1945. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 324.
14. ЦДАВО України. – Ф. КМФ. – 8.-Оп.1. – Спр. 12.
15. ЦДАВО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 118.
16. ДАКО. – Ф.Р - 2412. – Оп. 2. – Спр. 33.
17. ЦДАВО України. – Ф.-КМФ-8. – Оп.1. – Спр.12.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 33.
19. ДАКО. – Ф. Р - 2356. – Оп. 18. – Спр. 1.
20. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) / О. Потильчак. – К.: Міжнародна фінансова агенція. – 1998. – 36 с.
21. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки ІІ світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.М. Себта. – К., 2000. – 225 арк.

© **Максим ГЛАВАЦКИЙ**

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ВЛАСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ГЕНЕРАЛЬНОЙ ОБЛАСТИ «КИЕВ» 1941–1944 гг.

На основе архивных материалов анализируется культурно-образовательная деятельность органов немецкой оккупационной власти, раскрываются особенности украинского вопроса на территории генеральной области «Киев» в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: архив, культурно-образовательная деятельность, органы оккупационной власти, генеральная область «Киев», Киевская и Полтавская области.

© **Maksym GLAVATSKYI**

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE GERMAN OCCUPATION AUTHORITIES IN THE GENERAL FIELD OF «KYIV» 1941–1944

The author based on archival material analyzes of cultural and educational activities of the German occupation authorities, reveals the peculiarities of the Ukrainian question in the general field of «Kyiv» in 1941–1944.

Keywords: archive, cultural and educational activities, the authorities of the occupation authorities, the general area of «Kyiv», Kyiv and Poltava region.

УДК 94(477)«1941/1943»

© Юрій ЛЕВЧЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ «ЛЮДСЬКОГО РЕСУРСУ» В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ В РОКИ ОКУПАЦІЇ

Розкриваються особливості використання німецькими та румунськими окупантами українського «людського ресурсу» в підконтрольних їм адміністративно-територіальних одиницях. Акцентується увага на трудовій повинності та вивезенні українського населення на примусові роботи до Німеччини і Румунії.

Ключові слова: трудова повинність, примусові роботи, сільськогосподарські поставки, робочий день.

Окупаційний режим на українських теренах під час Другої світової війни тривав близько трьох років. У цей період Україна зазнала штучного поділу на шість окремих адміністративно-територіальних одиниць, у яких проводилася політика експлуатації українського цивільного населення для задоволення потреб окупантів. Проблема використання «людського ресурсу» німецькими та румунськими окупантами порушується вперше, поєднуючи в собі питання економічної і трудової експлуатації українського населення в окремих адміністративних утвореннях. Об'єктивне та неупереджене дослідження цієї проблеми дасть змогу по-новому, без прорадянських штампів поглянути на становище українського народу в роки окупації.

Перші спроби дослідження проблеми використання «людського ресурсу» були здійснені в радянський період П.С. Дишлевим, М.В. Ковалем, В.С. Ковалем, Л.В. Кондратенко, С.П. Лаутою, М.М. Загорульком, А.Ф. Юденковим, однак через домінуючу радянську доктрину ця проблема частково відображена в контексті таких питань: грабунку місцевого населення, заходів німецько-фашистських загарбників щодо експлуатації економічних ресурсів України та всенародної боротьби українського народу, спрямованої на зрив планів окупантів [12; 13; 14; 15; 16; 20]. У роки незалежності України проблема «людського ресурсу» набула об'єктивного розкриття й досліджувалась у двох напрямках, зокрема економічної і трудової експлуатації, що підтверджується працями І.Г. Ветрова, С.Д. Гальчака, Т.Д. Лапан, В.М. Науменко, В.А. Нестеренка, О.В. Потильчака, В.В. Чернявського [10; 11; 18; 23; 25; 30]. Однак їхня

тематика в цілому присвячена реалізації економічних планів окупантів на території України або використанню українських трудових резервів на території Німеччини та Румунії.

Наведене вище свідчить, що проблема використання «людського ресурсу» ще не стала об'єктом наукового дослідження, тому автор ставить завдання розкрити особливості політики використання «людського ресурсу» через її основні складники: примусову працю населення в адміністративно-територіальних одиницях України та його трудову депортацію до Німеччини та Румунії.

Окупувавши територію України, німецькі та румунські загарбники розділили її на шість адміністративно-територіальних одиниць. Такими стали дистрикт «Галичина», рейхскомісаріат «Україна» та «зона військової адміністрації» під управлінням Німеччини, а також губернаторства «Буковина», «Бессарабія» і «Трансністрія» під владою Румунії. Використання «людського ресурсу» німецькою та румунською окупаційною владою зводилося до отримання максимальної користі як на території України, так і в Німеччині та Румунії. Відповідно до цього «людський ресурс» використовувався у двох напрямках: - примусовій праці населення безпосередньо на окупованій території через трудову повинність, насильницькі мобілізації, продуктове забезпечення окупантів тощо; - насильницькому вивезенні робочої сили до Німеччини і «трудовій мобілізації» до Румунії.

Плани використання робочої сили були вироблені ще до початку війни проти СРСР і знайшли своє відображення в «Директивах з керівництва економікою в окупованих східних областях». У них значилося: «З початком наступу необхідно залучати до роботи придатних для цього місцевих жителів, особливо для відновлення шляхів сполучення – доріг, залізниць, водних ліній, очистки населених пунктів постраждалих від воєнних дій, розчищення на радянських оборонних спорудах» [1, 22]. Для відновлення роботи сільськогосподарських і промислових підприємств передбачалося використовувати безробітних і залучати до співпраці керівників цих виробничих установ [1, 6–7]. Подальше використання «людського ресурсу» мало відбуватися залежно від німецьких інтересів щодо окремо взятої території.

У «зоні військової адміністрації» та рейхскомісаріаті «Україна» його використання хоча й було взаємопов'язаним, проте мало свої особливості. Зі вступом групи армій «Південь» на територію України військова влада залучала українське цивільне населення до робіт, пов'язаних із розчищенням території, будівництвом стратегічних об'єктів, відновленням обслуговуючої інфраструктури, промисловості та сільського господарства [25, 59]. Поруч із цивільним населенням використовувалися військовополонені, які на початку окупації були задіяні на важких і небезпечних роботах, зокрема: розчищенні зруйнованих будівель, відновленні автошляхів і залізничних колій. Пізніше їх почали використовувати в промисловості та сільському господарстві [26, 8–13]. Зі створенням 20 червня 1941 р. рейхскомісаріату «Україна» та цивільної адміністрації почалося «залучення місцевого населення до праці відповідно до існуючих німецьких директив» [25, 33]. Були створені «трудові колони», до обов'язків яких належало відновлення шляхів сполучення, очищення населених

пунктів від руйнувань, допомога у відновленні промислових та господарських підприємств тощо [10, 108].

Усвідомивши неефективність такої примусової праці, керівництво Третього рейху ухвалило рішення ввести загальну трудову повинність. Згідно з цією ухвалою, 5 серпня 1941 р. А. Розенберг видав наказ, дія якого поширювалася одночасно на «зону військової адміністрації» та рейхскомісаріат «Україна». Відповідно до цього наказу, все населення віком від 18 до 45 років підлягало загальному обов'язковому працевлаштуванню. Фахові робітники мали призначатися на роботу згідно зі спеціальністю, а некваліфіковані – на допоміжні роботи [2, 1–2]. Для виконання цього наказу в містах, селищах, районах рейхскомісаріату «Україна» та «зони військової адміністрації» створювалися біржі праці, завдання яких полягало в обліку та використанні наявних ресурсів робочої сили відповідно до її професійних здібностей. Пізніше вікові межі трудової повинності були збільшені з 15 до 60 років у рейхскомісаріаті «Україна» та від 14 до 65 років у «зоні військової адміністрації» [5, 137; 23, 384; 25, 35].

Регламентувався робочий день у сільському господарстві й на промислових підприємствах. Під час польових робіт він тривав з 5–6 години ранку до 6–7 години вечора, а встановлена норма відробітку становила 22–25 трудоднів на місяць [16, 37; 20, 129]. Щоб забезпечити харчами німецьку окупаційну владу, українські селяни вимушені були здавати сільськогосподарську продукцію як сільськогосподарські контингенти (рейхскомісаріат «Україна») або державні поставки («зона військової адміністрації») [12, 11]. На підприємствах робочий день не був чітко регламентований у часі й коливався від 10 до 16 години [10, 108].

Коли війна набула затяжного характеру, керівництво Третього рейху вирішило використовувати захоплене на Сході цивільне населення («східних робітників», «остарбайтерів». – Авт.) у німецькій військовій індустрії. Рішення використання «східних робітників» у промисловості й сільському господарстві Рейху та створення централізованої організації з їхнього використання не було одномоментним. У грудні 1941 р. Г. Герінг видав наказ про використання населення окупованих регіонів СРСР у військовій економіці Рейху [4, 131; 6, 188]. Пізніше, відповідно до наказу А. Гітлера від 21 березня 1942 р., в управлінському апараті Третього рейху була запроваджена нова посада – уповноваженого з використання робочої сили, яку посів Ф. Заукель. 27 березня того самого року створено Імперське бюро з використання робочої сили, завдання якого полягало в централізованому керівництві трудовими ресурсами та підвищенні ефективності праці на території Третього рейху [14, 47; 15, 56]. Бюро також мало здійснювати залучення цивільного населення з окупованих східних областей для роботи на території Німеччини у сферах промисловості та сільського господарства [13, 322–324]. Набір «людського ресурсу» з території України почався з циркуляра А. Розенберга від 6 березня 1942 р., відповідно до якого з окупованої території вимагалось набрати 672 тис. «східних робітників», з котрих 527 тис. мала надати Україна [22, 19]. Це не суперечило програмі Ф. Заукеля від 20 квітня 1942 р., згідно з якою до рейху вимагалось направити 1 млн 600 тис. робітників з окупованих країн [18, 57].

Виконання поставок «людського ресурсу» з території рейхскомісаріату «Україна» та «зони військової адміністрації» було покладено на біржі праці [5, 118]. Спочатку на роботу в Німеччину мали виїжджати кваліфіковані робітники промисловості та сільського господарства, але з часом набір робочої сили перейшов до тотальної мобілізації. На початку цієї кампанії вербування та вивіз відбувався на добровільній основі, однак пізніше це перетворилося на примусовий набір. Для цього використовувалися методи насильства: система розверсток, репресивні заходи (арешт, каторжні роботи, конфіскація майна, спалення будинків і т.п.), облави в місцях скупчення людей [6, 215]. Окрім цього, однією з форм депортації «людського ресурсу» на роботи була примусова евакуація мешканців із прифронтової зони під час відступу німецьких збройних сил [4, 153].

Через швидке захоплення Галичини й нетривале її перебування під владою військових праця для потреб Вермахту використовувалась обмежено й сприймалася місцевим населенням як відновлення краю після воєнних дій. Використання «людського ресурсу» в дистрикті «Галичина» почалося зі створення цивільної адміністрації. Зважаючи на те, що дистрикт «Галичина» – адміністративна одиниця Польського генерал-губернаторства, використання цивільного населення відбувалося за тим самим зразком, що був вироблений на польських землях упродовж 1939–1941 рр. Підтвердженням цього, є поширення на території дистрикту розпорядження уряду Генерал-губернаторства про обов'язкову працю для всіх мешканців віком від 18 до 60 років [9, 188]. Одночасно з цим процесом почалося залучення місцевого населення до роботи в Німеччині та Галичині. З цією метою в управлінні губернатора дистрикту було утворено два окремі відділи, а саме: праці, що здійснював вербування населення на роботи до Німеччини, будівельної служби, який проводив набір місцевих жителів для виробничої діяльності в краї [24, 123].

На території Галичини поширилася Німецька державна служба праці, що поділялася на три групи: польську, гуральську та українську. Для їхнього розрізнення українська служба була перейменована в «Українську службу Батьківщині» (УСЛБ), що виникла у вересні 1941 р. Її завдання полягали в будівництві й ремонті шляхів, регуляції рік, осушенні луків і пасовиськ, а також усуненні руйнувань, завданих війною. До служби на добровільній основі набирали чоловіків віком від 17 до 35 років. Ті, кому виповнилося 20 років, мали відпрацювати 7 місяців, старші – рік. Добровольців ділили на табори чисельністю від 80 до 150 осіб, у яких вони проходили одночасно навчання і практику. Після завершення навчання надавалася спеціальна довідка, у якій зазначався термін навчання, спеціальність та оцінка. Уже 22 квітня 1942 р., відповідно до наказу уряду, цю службу в примусовому порядку мали відбувати всі, крім німців, віком від 17 до 60 років [17, 402; 24, 125]. На початку 1943 р. вийшов наказ про залучення на 6-місячний термін навчання в таборах УСЛБ учнів середніх, професійних та вищих шкіл.

Беручи до уваги той факт, що переважна більшість населення дистрикту «Галичина» проживала в сільській місцевості (близько 80 %), німецька влада використовувала його для задоволення потреб у продуктах. Для цього були

встановлені високі норми здачі сільськогосподарської продукції. Тому на час збору врожаю в селах установлювався надзвичайний стан, що забезпечував можливість його максимального збору [24, 192].

Відправка цивільного населення Галичини на роботу до Третього рейху розпочалася відразу після входження її до складу Генерал-губернаторства. Уже 6 вересня 1941 р. до Німеччини було відправлено перший транспорт робітників з дистрикту, виїзд яких викликаний двома факторами: перший полягав у тому, що в міжвоєнний період українці Галичини виїжджали на заробітки до Німеччини, а другий – в активній пропаганді великої зарплатні, перекваліфікації, роботі за контрактом, у наданні житла тощо. З 18 лютого 1942 р. запроваджувався примусовий набір працездатного населення для роботи на території Німеччини [17, 403]. Вербування робочої сили до Німеччини здійснювали інституції праці. Для цього вони проводили розподіл квот кількісного набору робітників на кожне староство, повіт, волость, село. На місці виконання планів мобілізації здійснювали волосні старійшини, сільські старости і представники громадських організацій [18, 65].

Використання Румунією «людського ресурсу» південно-західних регіонів України, що потрапили під її окупацію, мало свої особливості. Створені в липні 1941 р. провінції «Бессарабія» та «Буковина» в жовтні були приєднані до її складу. Румунський уряд у цих губернаторствах встановив обов'язкову трудову повинність, за якою селяни повинні були відпрацьовувати певну кількість днів на рік своєю тягловою силою або фізичною працею на державних землях чи на великих і середніх румунських господарствах. Розмір повинності був встановлений таким чином: господарство з 1-ю або 2-ма упряжами мало відпрацьовувати у великих румунських господарствах 5 днів, 3-ма упряжами – 7, 4-ма – 9, 5-ма – 11, 6-ма – 13 днів на рік. Селяни що не мали тяглової сили змушені відробляти повинність значно більшу від селян, у яких була тяглова сила [19, 21-22]. На промислових підприємствах вводилася примусова мобілізація їхніх колишніх робітників. Виробництво здебільшого працювало у дві зміни з тривалістю в 10-12 годин, а ті, що функціонували в одну, відпрацьовували по 14-16 годин на день [3, 1 – 2; 28, 275; 31, 56]. Окрім цього, усі жителі губернаторств повинні були відпрацьовувати щорічно 30 днів на будівництві доріг стратегічного значення [8, 184].

Під час проведення сільськогосподарських робіт у губернаторствах видавалися накази про мобілізацію населення сіл і міст у віці від 12 до 70 років на польові роботи [22, 188; 27, 190]. Для цього в кожному населеному пункті створювалися «комітети з сільськогосподарської мобілізації», які у своїй діяльності керувалися спеціальною інструкцією, відповідно до якої відбувався розподіл обов'язків мобілізованих. Після завершення сільськогосподарських робіт комітети були збережені, вони стали місцевими органами розподілу робочої сили в губернаторствах. Селяни й надалі, залишаючись у розпорядженні «комітету», організовувалися у спеціальні бригади, які він направляв на важливі й необхідні роботи [21, 299; 22, 190].

Зарахунок «людського ресурсу» «Бессарабії» та «Буковини» румунська окупаційна влада прагнула забезпечити робочою силою промислові та сільськогосподарські

об'єкти на території «старого королівства» [21, 302]. Для поповнення власних трудових резервів Румунія мобілізувала буковинців і бессарабців у робочі загони – «деташаментом де лукру», які використовувалися на різних господарських роботах, зокрема на будівництві й ремонті шляхів сполучення, сільськогосподарських роботах, будівництві важливих господарських об'єктів та підприємств. Вони працювали на території Румунії впродовж трьох-чотирьох місяців і потім поверталися додому, де знову отримували призначення до нового регіону [7, 40; 27, 192].

Використання «людського ресурсу» в губернаторстві «Трансністрія» розпочинається від його створення. Спочатку була введена 60-денна примусова праця цивільного населення на користь окупаційної влади. Населення використовували для будівництва та відновлення шляхів сполучення, важливих стратегічних споруд, заготівлі сировини для потреб окупаційної влади тощо. Наступним етапом було введення на підприємствах трудової мобілізації робітників. Згідно з наказом губернатора від 8 вересня 1941 р. усі робітники мали пройти реєстрацію в п'ятиденний термін в міських управліннях та отримати направлення на роботу, за яким змушені були трудитися по 14-16 годин на добу [22, 196]. Селяни після реорганізації колгоспно-радгоспної системи працювали у «трудових громадах» і «державних маєтках». У «трудових громадах» під час польових робіт діяв ненормований робочий день. Наприклад, згідно з розпорядженням префекта Тульчинського повіту робочий день тривав від 5-ї години ранку до 9-ї години вечора [11, 121]. У «державних маєтках» зобов'язалися працювати всі мешканці сіл, що розташовані в радіусі 20-30 км [21, 304].

Наказом губернатора з 20 березня 1942 р. вводилась обов'язкова трудова повинність для всіх жителів віком від 16 до 60 років [22, 193]. Відповідно до наказу 24 серпня 1942 р. було створено «трудове військо», у якому служили впродовж року чоловіки, що досягли двадцятирічного віку. Військо використовували на господарських роботах, а також для підтримки громадського порядку – охорони трудових громад, ферм, сіл тощо [21, 315].

Використання «людського ресурсу» з «Трансністрії» на території Румунії не було масовим. Це пояснюється тим, що румунська влада тут проводила економічну експлуатацію регіону, а тому переміщення місцевого населення не було бажаним з економічних і політичних причин [30, 11–12]. З цих причин населення «Трансністрії» вважалося «блокованим» або «невиїзним». Через різні економічні обставини в 1942–1943 рр. відбувалося вербування «людського ресурсу» на роботи до Румунії та Німеччини, яке було переважно добровільним, а вербувальні кампанії не мали масового характеру, як це спостерігалось в німецьких адміністративно-територіальних одиницях. Із переходом «Трансністрії» від румунської цивільної адміністрації до німецької військової влади почалися масові облави на місцевих жителів та їхній вивіз на примусові роботи до Німеччини [29, 83–85].

Отже, використання «людського ресурсу» німецькими та румунськими окупантами в окремих адміністративно-територіальних одиницях України мало певні особливості. Експлуатація робітників безпосередньо в адміністративно-територіальних одиницях відбувалася на основі загальної трудової повинності.

У рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації» трудова повинність була встановлена рейхсміністром окупованих східних територій А. Розенбергом. У дистрикті «Галичина» вона була організована відповідно до того зразка, що діяв у Польському генерал-губернаторстві. У губернаторствах «Буковина» та «Бессарабія» єдиної трудової повинності не існувало, замість неї запроваджено ряд загальних обов'язків, таких як відпрацювання тягловою силою та різного роду мобілізації. У губернаторстві «Трансністрія» трудова повинність була введена в 1942 р., тоді як в інших адміністративних одиницях вона запроваджувалась у 1941 р. Окрім цього, сільське населення мало здавати вирощену продукцію окупаційній владі в якості сільськогосподарських поставок, що в адміністративних утвореннях отримало не тільки різні назви, а й способи їх вилучення.

Трудове використання «людського ресурсу» в Україні та його вивіз на територію Німеччини та Румунії мали свої особливості. Доставлення робочої сили до Німеччини з дистрикту «Галичина» почалася в 1941 р. відразу після включення його до складу Польського генерал-губернаторства. Таке становище пояснюється тим, що використання «людського ресурсу» колишньої польської держави розпочалося ще в 1940 р. У рейхскомісаріаті «Україна» та «зоні військової адміністрації» вивезення цивільного населення почалося з 1942 р., що було викликано військово-економічними потребами Третього рейху для продовження «війни на Сході». У румунських адміністративно-територіальних одиницях масового вивезення «людського ресурсу» та його використання в економіці Румунії не відбувалося. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина», що в листопаді 1941 р. увійшли до складу Румунії, населення мобілізувалось у робочі загони «деташаментом де лукуру», які використовувалися на різних роботах на території «старого королівства». На відміну від «остарбайтерів», «деташаментники» після завершення строку робіт поверталися додому, а після нетривалого відпочинку знову могли бути мобілізованими на роботи. У губернаторстві «Трансністрія» в період його перебування під владою румунів діяли окремі мобілізаційні кампанії, спрямовані на відправлення населення на роботи до Німеччини. Вони відбувалися у великих промислових районах, де за умов війни виникало безробіття. Загалом Румунія дбала про збереження «людського ресурсу» цього губернаторства, використовуючи його лише задля економічної експлуатації краю. З наближенням лінії фронту в 1944 р. до Румунії населення змушене було передати владу на цій території німцям, які відразу почали вивозити цивільне населення «Трансністрії» на роботи до Німеччини.

Перспектива дослідження полягає у глибшому вивченні проблеми використання українського населення німецькими та румунськими загарбниками в роки окупації. Ретельне опрацювання проблеми допоможе подолати прорадянські стереотипи з цього питання, розкриє об'єктивне становище українського народу та сприятиме створенню неупередженої наукової праці з історії режиму окупації України в 1941–1944 рр.

Джерела та література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4620. – Оп. 5. – Спр. 16. – 28 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 8. – 6 арк.
3. Державний архів Чернівецької області. – Ф. Р-307. – Оп 1. – Спр. 2711. – 2 арк.
4. Історія застерігає! Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд. В.М. Нем'яний. – К.: Держполітвидав, 1986. – 264 с.
5. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / П.М. Костриба. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.
6. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы, материалы / Под. ред. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – 302 с.
7. Бачинський А. Д. Буджацька заграда: Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни / А. Д. Бачинський. – Одеса: Маяк, 1995. – 64 с.
8. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945 рр. / Ред. І.О. Герасимов. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – 875 с.
9. Боляновський А. Соціальний аспект гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941-1944 роках. / А. Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998. – С. 186 – 194.
10. Ветров І.Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941-1944 рр. / І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
11. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2003. – 344 с.
12. Дышлевый П. С. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941–1944 гг.): автореф. ... дис. канд. ист. наук / П.С. Дышлевый. – К., 1968. – 18 с.
13. Загорудько М.М. Крах плана «Ольденбург»: о срыве экономических планов фашистской Германии на временно-оккупированной территории СССР / М.М. Загорудько, А.Ф. Юденков. – М.: Экономика, 1980. – 376 с.
14. Коваль В.С. Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні / В.С. Коваль. – К.: Держполітвидав, 1970. – 136 с.
15. Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 134 с.
16. Кондратенко Л.В. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк / Л.В. Кондратенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 104 с.
17. Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / В. Кучер, Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: У 2-х т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2010 – С.392 – 413.

18. Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.Д. Лапан; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 235 арк.
19. Лаптев И. Налоговое обложение молдавского крестьянства румыно-немецкими оккупантами / И. Лаптев. – Кишинев: Партиздат, 1945. – 30 с.
20. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. / С.П. Лаута. – К., 1965. – 208 с.
21. Левит Е.И. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. / Е.И. Левит. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 390 с.
22. Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 / Ред.: С. Афтенюк и др. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1970. – 421 с.
23. Науменко В. Зона військової адміністрації 1941-1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики /В. Науменко, В. Нестеренко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2010 – С. 368–392.
24. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1983 – 479 с.
25. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Потильчак; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 205 арк.
26. Потильчак О.В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О.В. Потильчак. – К.: ТОВ Міжнар. фін. агенція, 1998. – 50 с.
27. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. / І.П. Фостій – Чернівці: Книга Пам'яті України, 2005. – 268 с.
28. Хаджирадєва В. Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 – серпень 1944 рр) /В. Хаджирадєва// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – Вип. 26. – К.: НАН України, Ін-т історії України. – 2004. – С. 272–289.
29. Черняківський В.В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр: основні тенденції і регіональна специфіка / В.В. Черняківський // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. – К.: Пріоритети, 2012 – С. 75–88.
30. Черняківський В.В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941–1945 рр): автореф. дис... канд. істор. наук. / В.В. Черняківський. – Миколаїв, 2013. – 20 с.
31. Шорников П. М. Промышленность и рабочий класс Молдавской ССР в годы Великой Отечественной войны / П.М. Шорников. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 150 с.

© **Юрій ЛЕВЧЕНКО**

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РЕСУРСА» В АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ЕДИНИЦАХ УКРАИНЫ В ГОДЫ ОККУПАЦИИ

Раскрываются особенности использования немецкими и румынскими оккупантами украинской «человеческого ресурса» в подконтрольных им административно-территориальных единицах. Акцентируется внимание на трудовой повинности и депортации украинского населения на принудительные работы в Германию и Румынию.

Ключевые слова: трудовая повинность, депортация, сельскохозяйственные поставки, рабочий день.

© **Yurij LEVCHENKO**

FEATURES OF THE USE OF «HUMAN RESOURCE» ARE IN ADMINISTRATIVE- TERRITORIAL UNITS OF UKRAINE IN YEARS OF OCCUPATION

Features of the use of German and Romanian occupiers Ukrainian "human resources" under their control in administrative units. Attention is focused on labor conscription and deportation of Ukrainian people for forced labor in Germany and Romania.

Keywords: povynist labor, deportation, farming supplies business day.

ЕКОНОМІКА

УДК 33(477)«1943/1944»

© Ігор ВЕТРОВ

ПОЧАТОК ВІДБУДОВНОЇ ЕПОПЕЇ В УКРАЇНІ (1943–1944 рр.): ІНДУСТРІАЛЬНА СТРАТЕГІЯ

Охарактеризовано економічну стратегію керівництва СРСР на початковій фазі відродження важкої промисловості у визволених від Вермахту і його союзників областях України. Звернено увагу на особливості організації відбудовних робіт у вугільній, машинобудівній та металургійній галузях.

Ключові слова: економічна стратегія, Друга світова війна, відбудова, важка промисловість, індустріальна інфраструктура, фінансові, матеріальні, людські ресурси, планування.

Успішні дії радянських військ у 1943 р., вигнання військ противника з території Донбасу й Лівобережжя перемістили в практичну площину питання, пов'язані з поверненням виробничої і транспортної структури трудових ресурсів цих регіонів у загальносоюзний організм.

Відбудовні процеси широко висвітлювали в науковій літературі. Фактично у всіх узагальнюючих працях радянської доби – 3-томнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.», 8-томній «Історії Української РСР», 2-томниках «Історія робітничого класу Української РСР» та «Истории рабочих Донбасса» – відбудовним процесам присвячено окремі розділи [1].

У деяких індивідуальних монографіях та дисертаціях з історико-партійної та економічної тематики ці питання трактувалися в руслі існуючої на той час парадигми, хоча емпіричний матеріал, що вводився до наукового обігу, давав уявлення про головні напрями й акценти відновлюваних робіт, їхні масштаби і результати [2]. У працях, присвячених найбільш масовим громадським об'єднанням – професійним спілкам, розкриваються форми і методи діяльності їхніх низових ланок у справі відбудови індустрії республіки [3].

Спільною рисою історіографічних надбань 50–80-х рр. XX ст. стали жорсткі конструктивні схеми, за якими виписувалися економічні процеси, неодмінна домінанта держави і Комуністичної партії, штучне перенесення ініціатив керівництва країни на робітників та інженерно-технічний персонал, надмірна експлуатація недостатньо

аргументованого концепту «переваг соціалістичного способу виробництва над капіталістичним».

Тому, маючи вже певні напрацювання, фахівці з цієї проблематики в 90-ті рр. XX ст. постали перед необхідністю переосмислення економічної історії СРСР загалом та її воєнного й повоєнного періоду зокрема. Слід відзначити, що першими на пострадянському просторі до опрацювання цього кола питань на нових методологічних засадах вдалися російські вчені. Загальним тлом цього інтелектуального штурму стала системна критика політики і практики сталінізму у всіх сферах суспільного життя. Однак, на відміну від суто політичної анатомії цього феномена, економічний сегмент діяльності більшовиків висвітлювався у значно меншій залежності від ідеологічних чинників, хоча повністю і не ігнорувався. Виконані здебільшого в гострому полемічному ключі, їхні праці насичені насамперед концептуальними інтерпретаціями (хоч і не завжди належним чином аргументованими) й спробами проникнення в глибинні шари мотивацій та механізмів ухвалення економічних рішень, аналізу їхніх наслідків у ближній та віддаленій перспективах [4].

Дещо повільніше просуваються в освоєнні цієї тематичної ніші українські науковці. Пояснюється це частково тим, що основний пласт джерельних масивів, у яких зберігається інформація про технологію управління економікою, перебуває в архівосховищах Росії. До того ж, значна їхня кількість, що має концептуальне значення, у важкодоступних фондах. Та все ж основна причина відставання вбачається в інерції мислення, пояснюється традиційною схильністю екстенсивного нагромадження фактичного матеріалу й небажанням виходити на теоретичний рівень осягнення складних економічних явищ, сповнених внутрішніх суперечностей.

Різкий поворот від макроісторичних до мікроісторичних процесів обумовив відхід багатьох істориків від вивчення масштабних соціально-економічних заходів радянської влади. Проте, як засвідчив час, вони не втратили своєї актуальності. Зміна методологічних векторів, розпочата М. Ковалем і продовжена його учнями Л. Кондратенко й Л. Хойнацькою, Т. Першиною і Т. Вронською, позначена формуванням стійких тенденцій історієписання в руслі соціально-економічної історії, прагненням простежити впливи політичних рішень на функціонування суспільного організму в цілому, окремих його соціальних груп та індивідів [5].

На нових документах і концептуальних підходах ґрунтується дисертаційна праця М. Лободи, в якій розкриваються форми і методи залучення та використання трудових ресурсів для відродження індустріального потенціалу республіки [6].

Соціальні аспекти державної політики стосовно мешканців міського соціуму, в тому числі промислових робітників, простежуються в монографії Т. Вронської [7].

У працях М. Головка, О. Лисенка, П. Чернеги розглядаються різноманітні аспекти діяльності громадських об'єднань України і передовсім профспілок, спрямованих на відродження зруйнованих під час війни промислових об'єктів [8].

У результаті бойових дій та окупації економічна інфраструктура республіки зазнала тотальних руйнувань, що в поєднанні з евакуаційними заходами радянських властей і тактикою «випаленої землі», застосованою обома воюючими сторонами, робила

неможливим використання більшості виробничих площ без комплексних відбудовних робіт, насичення технологічних ліній устаткуванням, відновлення електро-, водо-, тепlopостачання, зовнішньої та внутрішньої транспортної (переважно залізничної) мережі, поновлення кооперативних зв'язків із суміжниками, вирішення питань житлового, комунального та соціального забезпечення, а також залучення необхідної кількості трудових ресурсів, підготовки кваліфікованих робітничих кадрів та ІТП.

Аби уявити обсяги відбудовних робіт, наведемо лише кілька цифр. Згідно з офіційними даними, в період 1941–1945 рр. зазнали суттєвих пошкоджень 16 150 промислових підприємств республіки: 28 металургійних, 599 машинобудівних, 25 коксохімічних, 26 хімічних заводів, а також десятки об'єктів галузей промисловості: харчової, текстильної, легкої, скляної та шкіряно-взуттєвої. На визволеній від гітлерівців території практично не існувало металургійної, енергетичної, суднобудівної, транспортної, верстатобудівної та авіаційної промисловості [9].

За час бойових дій та окупації населення республіки скоротилося на 13 млн 614 тис. осіб, у тому числі міське – на 45 %. На 45,5 % зменшилася кількість робітників, ІТП та службовців на промислових підприємствах України.

Перед радянським урядом постала дилема: повертати в УРСР вивезене в 1941 р. обладнання чи оснащувати відновлювані виробничі площі новим устаткуванням. В умовах війни фінансові й матеріальні ресурси були вкрай обмеженими, тому форсувати виробництво засобів виробництва на лініях, завантажених воєнними замовленнями, до завершення бойових дій було складно. Не доводилося розраховувати й на те, що найближчим часом з'явиться можливість демонтувати частину потужностей, вивезених з України і задіяних на об'єктах східних районів Радянського Союзу, хоча завдяки власному виробництву та надходженням військової техніки, озброєння, транспортних засобів, стратегічних матеріалів за програмою ленд-лізу вдавалося задовольнити потреби Червоної армії до рівня, що забезпечував вирішальну перевагу над ворогом.

Звичайно, радянське керівництво мало надію повернути якусь частину вивезеного окупантами майна чи компенсувати втрати за рахунок репарацій, проте це могло статися лише по закінченні війни.

Зважаючи на всі обставини, вирішено було виявити й залучити всі можливі місцеві ресурси для поновлення роботи насамперед стратегічно важливих, а також найменш пошкоджених підприємств. При цьому передбачалося брати на облік у тиллових районах країни надлишкове обладнання й передавати його на українські підприємства. Це був непростий шлях, оскільки за всіх переваг централізованого контролю над ресурсами та їхнього розподілу домогтися своєчасного виконання розпоряджень центру на місцях було важко. Окрім бюрократичних перепон, мали місце відомчі інтереси, які навіть в умовах воєнного часу нелегко вдавалося узгодити, а також традиційне для більшовицької моделі управління економікою дублювання функцій партійного апарату і радянських та господарських органів.

У цій розвідці розглядається перший із двох етапів відродження важкої індустрії республіки, який тривав від початку визволення східноукраїнських областей до

кінця 1945 р. (другий охоплював період від ухвалення четвертого 5-річного плану в 1946 р. до початку 50-х рр.). Підстава для такої періодизації – радянські засади планування економічного розвитку. На початковому етапі орієнтовні планові показники фіксувалися в документах, ухвалених центральними й республіканськими відомствами. Серед перших – Постанова ДКО від 3 січня 1942 р. «Про відновлення залізниць». З-поміж першочергових завдань Наркомату шляхів сполучення значилося відновлення руху на ділянці Білгород-Харків (Південна залізниця) [10, 56–61].

У роки війни радянський уряд скасував 5-річний цикл планування й перейшов на короткотермінові (річні та квартальні) плани. Після їхнього розгляду й затвердження РНК СРСР та ДКО (а в союзних республіках – їхніми урядами) планові директиви набували статусу закону. Усі підготовчі роботи покладалися на Державну планову комісію – Держплан. На підставі зведених балансів у всіх галузях виробництва й раціональних прогнозів цей орган мав забезпечити оптимальну міжгалузеву кооперацію з метою оперативного задоволення потреб військово-промислового комплексу. Детальнішу конкретизацію визначених завдань здійснювали об'єкти різного підпорядкування шляхом складання планів випуску зброї, військової техніки, боєприпасів, спорядження. Держплан також проводив контроль за станом матеріально-технічного забезпечення промислового виробництва.

Однак головне місце в організації відбудовних робіт належало союзному уряду. До його компетенції належали розгляд і затвердження «народногосподарських» планів виробництва й розподілу, державного бюджету, кредитування всіх галузей промисловості та сільського господарства.

Короткотермінове планування давало можливість оперативно реагувати на будь-які зміни пріоритетів й акцентів у відбудовній політиці. Водночас це перешкоджало формуванню перспективної програми забезпечення відновлюваних об'єктів будматеріалами, енергоносіями, устаткуванням, робочою силою тощо. Додавало труднощів і те, що на початковій фазі відбудовної епопеї вирішення всіх фінансових аспектів проблеми фактично перекладалося на плечі республіканського уряду. Прямі матеріальні збитки УРСР оцінювалися в 285 млрд крб, натомість Раднарком СРСР упродовж воєнних років асигнував на відродження господарської та соціальної сфери лише 18 млрд 320 млн крб (7 % від загальної суми збитків).

Незадовго до кінця війни економічне планування поступово повертається до традиційних форм. 25 березня 1945 р. союзний уряд затвердив постанову «Про народногосподарський план відновлення і розвитку народного господарства на 1945 рік», положення якого визначали провідні тенденції відбудовних зусиль.

Для Української РСР було обрано таку стратегічну лінію: насамперед відбудовні роботи організовувалися на тих підприємствах, від яких залежав розвиток усіх інших галузей, матеріальні засоби і робоча сила спрямовувалися на відновлення об'єктів вугільної, металургійної, коксохімічної, машинобудівної промисловості, енергетики і транспорту.

Особливе значення вугілля в структурі паливного й сировинного балансу країни диктувало необхідність якнайшвидшого повернення «Всесоюзної кочегарки»

до загальносоюзного паливно-енергетичного комплексу. Масштаби руйнувань і специфіка відновлення виробництва на об'єктах кам'яновугільної галузі потребували надзвичайної концентрації коштів, фізичних зусиль, техніки. Адже лише у Сталінській області зі 140 шахт уцілили тільки 12 (загальний видобуток на них ледь сягав 500 т на добу), 154 шахтні стволи, 192 копри, 292 підйомні машини, 198 вентиляторів були зруйновані вибухами. З 268 надшахтних споруд пошкоджень зазнали 241 [11, 93].

22 лютого 1943 р. ДКО затвердив Постанову «Про відбудову вугільних шахт Донбасу», а 26 жовтня – Постанову «Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну». Перед відновленими трестами «Лисичанськвугілля», «Червоноармійськвугілля» та «Ворошиловградвугілля» ставилося завдання пустити в експлуатацію передусім невеликі шахти. У листопаді 1943 р. на відбудові об'єктів галузі було задіяно 57 тис. осіб, які відродили 218 дрібних і середніх копалень, що видобували 8 тис. т вугілля на добу. До кінця 1943 р. вдалося привести до ладу 466 невеликих і 26 основних шахт і дати країні 4,3 млн «чорного золота» [12, 96].

До травня 1944 р. видобуток вугілля порівняно з травнем 1943 р. зріс у 7 разів. В УРСР діяли вже 2 376 шахт (24,5 % усіх об'єктів, які були до війни) [13, 395].

На початку 1944 р. на Єнакіївському металургійному заводі дали перший прокат блюмінга і рейкобалковий стан «800», а перший конвертор прийняв чавун з доменної печі № 6 і виплавив у бесемерівську сталь. У лютому став до ладу універсальний прокатний стан «550», наприкінці березня – задута третя за чергою домна, а в середині квітня дала першу плавку мартенівська піч № 5 [14, 135].

Незважаючи на дефіцит палива, трудовий колектив Дніпродзержинського заводу завдяки винахідливості й раціоналізаторським пропозиціям зумів у листопаді 1943 р. пустити в експлуатацію першу мартенівську піч, а наступного року – ще 2 домни, 5 мартенів, кілька прокатних станів та допоміжних цехів. Через рік після вигнання ворога на заводі ім. Петровського вже працювали 3 мартени, 2 прокатних стани, домна, чавуноливарний, механічний і медальний цехи та електростанція. За цей час металургійні об'єкти області дали країні 6,2 тис. т чавуну, 40,8 тис. т сталі, 22,4 тис. т прокату [15, 116].

До закінчення війни в республіці стали до ладу 14 доменних і 35 мартенівських печей, 38 прокатних станів, 2 бесемерівські конвертори. За 1944–1945 рр. на українських металургійних заводах було виплавлено 1,8 млн т чавуну, 1,2 млн т сталі, випущено 900 тис. т прокату і труб, що становило відповідно 23, 23,1 і 29,5 % довоєнного рівня [16, 314].

Зростаючі потреби металургійної галузі диктували необхідність прискореного нарощування видобутку залізної та марганцевої руди. Завдяки концентрації матеріальних і людських ресурсів до березня 1945 р. у Криворізькому басейні були введені в експлуатацію 34 шахти, що дало змогу забезпечити сировиною гірничозбагачувальні фабрики й металургійні заводи Придніпров'я і Донбасу. Такі ж темпи спостерігалися під час відновлення марганцевих копалень. За рік після визволення Кривого Рогу стали до ладу 20 шахт, на яких було видобуто 750 тис. т руди [17, 115].

Відродження паливно-енергетичної й металургійної галузей створювало своєрідний трамплін для налагодження роботи машинобудівної промисловості. Найбільш технологічна й наукоємна – ця сфера індустрії потребувала ритмічної роботи багатьох суміжників різного профілю – від легкої промисловості до важкої хімічної та електротехнічної.

Майже суцільні руйнування приміщень, практично повна відсутність обладнання, апаратури, обслуговуючої інфраструктури спонукали республіканський уряд до створення спеціальної комісії на чолі із секретарем ЦК КП(б)У Д. Коротченком, на яку покладалося завдання обстежити машинобудівні гіганти, взяти на облік наявне майно, встановити масштаби руйнувань і скласти реальні плани відновлення виробництва. Найбільш яскравим прикладом того, як здійснювалися ці заходи, є Краматорські заводи.

Комісія після ретельного обстеження Старо- і Ново-Краматорських машбудів склала детальну доповідну записку, у якій встановлювалася почерговість введення в дію окремих ліній, а також наголошувалося на необхідності забезпечити їх електроенергією в обсязі 5000 кВт по лінії «Доненерго», повернути на підприємства керівні та висококваліфіковані кадри, а також виконати інші приписи, передбачені Постановою ДКО «Про відбудову Ново-Краматорського заводу ім. Сталіна і Старо-Краматорського заводу імені Орджонікідзе в Донбасі» [18, 9–12].

Солідні капіталовкладення (до кінця війни Новокраматорський завод одержав їх в обсязі 164 млн крб.) дали відчутну віддачу: у 1944 р. тут випустили продукції (здебільшого воєнної номенклатури) на 28 млн крб, а за 8 місяців 1945 р. – на 36 млн крб [19, 402].

Гостра потреба в різноманітних транспортних засобах обумовила підвищену увагу до відбудови підприємств Ворошиловграда, Дніпропетровська, Києва, Полтави, Харкова, що спеціалізувалися на виробництві цього виду продукції. Наприкінці 1944 р. ворошиловградські паровозобудівники випустили перші підйомні машини для шахт Донбасу й Кривбасу.

Ще до кінця 1943 р. на заводі «Світло шахтаря» (Харків) удалося відновити виробництво на 18 тис. м² площ і випустити 30 траспортерів РТШ-3, 20 – РТШ-5, 30 перенавантажувачів Н-4, 3250 шахтарських ламп на суму 1 млн 657 тис. крб, а також виконати кілька військових замовлень та виготовити цивільної продукції для широкого вжитку на 400 тис. крб [20, 704].

Значні труднощі очікували тих, хто розпочав відбудову іншого харківського підприємства – заводу «Серп і молот». До кінця 1943 р. тут удалося впорядкувати й налагодити роботу лише на 12 % довоєнних потужностей. Першою продукцією на суму 228,4 тис. крб стали танкові пічки, буксирні троси та інша продукція воєнного призначення [21, 150–154].

Величезних утрат під час евакуації 1941 р., бойових дій та окупації зазнав тракторний парк республіки. Це викликало необхідність якнайшвидшого відновлення виробництва машин на Харківському тракторному заводі. Через те, що реевакуація вивезеного на початку війни обладнання вважалася недоцільною, довелося

вишукувати внутрішні резерви. Постановою ДКО від 10 листопада 1943 р. визначався графік ремонту, встановлення й монтажу обладнання та введення в дію окремих цехів. 3 грудня 1943 р. передбачалося організувати випуск запасних частин, а через рік – уже самих тракторів «Кіровоць – 35». Виробничники випереджали затверджені графіки, і вже 28 жовтня 1944 р. з конвеєра зійшов перший трактор, до кінця року було зібрано ще 100, а з лютого 1945 р. відновилося і серійне виробництво [22, 186–191].

Трудовий колектив Харківського трубогенераторного заводу розпочав випуск продукції фактично в неоснащених цехах, власними та зібраними інструментами, на обгорілих і відремонтованих верстатах. Місто потребувало електроенергії, і працівники заводу в найкоротші терміни виготовили турбіну для міської електростанції на 7 тис. кВт. До середини 1945 р. було зібрано 7 турбін загальною потужністю 63 тис. кВт для електростанцій Харкова, 3 турбіни по 50 кВт для ЗудРЕС, 2 турбіни для Дзержинської електростанції. Крім того, виготовлені робітниками заводу запасні частини дали змогу замінити зношені деталі на 24 електростанціях Радянського Союзу [23, 211].

У щільному графіку здійснювалося налагодження виробництва на військових заводах № 135, де ремонтували літаки моделей Яковлєва, Ласточкина й Ільюшина, заводу № 75, на якому давали друге життя паровозам і танкам, заводах № 115 і № 3, які виконували військові замовлення [24, 150–154].

Ротація обладнання, особливо верстатного, здійснювалася і в межах Союзу, і в межах України. Наркомат верстатобудування доводив до підлеглих йому підприємств накази про передачу окремим об'єктам певної номенклатури устаткування й відстежувало їхнє виконання, караючи тих, хто ці накази ігнорував чи не вкладався у визначений час, як це було у випадку з наказами № 680 (вересень 1943 р.) та № 833 (29 листопада 1943 р.) про передачу верстатів Харківському заводу ім. Молотова [25, 155].

Центр узяв на себе поставки обладнання з інших республік СРСР. Так, у Донбас із Куйбишевської області надійшло 7 вагонів устаткування і матеріалів, із Ярославської – 134 вагони, Кіровської – 23 вагони; для Сталінської і Ворошиловградської областей із Тульської – відповідно 34 і 4 [26].

Вигнання німецьких військ із Києва висунуло на порядок денний низку складних завдань, пов'язаних із відродженням столичної індустрії. Колективи заводів «Більшовик», «Червоний екскаватор», ім. Лепсе, «Укркабель», «Ленінська кузня» та інших, долаючи значні труднощі, взялися до відбудовних робіт. Половину продукції заводу «Укркабель» відправляли на фронт, а першу партію гостродефіцитного врубового кабелю з нагоди 1-ї річниці визволення Донбасу відвантажили на його шахти.

На Одеському заводі ім. Січневого повстання в ще не відбудованих приміщеннях удалося налагодити ремонт гармат, танків, вантажних автомобілів.

Загалом в УРСР до 1 вересня 1945 р. було відбудовано 2,2 млн м² виробничих площ машинобудівних підприємств (51,6 % довоєнних), установлено 32,9 тис. одиниць виробничого обладнання (43,8 % довоєнної чисельності). В оборонній та

машинобудівній галузях працювало 135 тис. робітників та ІТП, що становило 34,6 % довоєнного рівня. Асигнувавши на їхнє відродження 1 288,5 млрд крб, держава практично відразу почала отримувати вкрай необхідну для фронту і цивільних потреб продукцію, якої до осені 1945 р. було випущено на суму 1 617,2 млрд крб [27, 404].

Підсумовуючи початковий етап відбудовних робіт у важкій індустрії України, слід зауважити, що вони здійснювалися в руслі економічної стратегії, обумовленої екстремальними обставинами триваючої війни. Гострий дефіцит фінансових, матеріальних і людських ресурсів унеможлиблював широкий маневр цими складниками й висував на перший план максимальне використання місцевих засобів та робочої сили, винахідливість і самовіддану працю. Водночас центральні органи намагалися виявити в тилкових районах надлишкове обладнання, матеріали, сировину, аби забезпечити хоча б мінімальні потреби підприємств, які «ставали на ноги» з руїн. Воєнний стан ще більш підносив роль центральних відомств у розподілі засобів виробництва, будматеріалів, електроенергії, палива, а також посилював позаекономічні тенденції в організації виробництва у щойно визволених від гітлерівців регіонах республіки. Однак з огляду на загальну ситуацію цей шлях виявився виправданим. Свідченням цього є те, що вже у другій половині 1943 р. – першій половині 1945 р. об'єкти важкої індустрії поверталися в систему ВПК СРСР і робили вагомий внесок в остаточний розгром гітлерівських військ.

Джерела та література:

1. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1967–1969; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К., 1977; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967; История рабочих Донбасса: В 2 т. – К., 1981.*
2. *Цымбал Е. КПСС – организатор трудовых и ратных подвигов рабочих водного транспорта в период Великой Отечественной войны (На материалах Украины): дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1970; Хорошайлов Н. КП Украины – организатор восстановления и развития промышленности Донбасса (1943–1945 гг.). – Х., 1967; Халено Т. Трудовий героїзм у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957; Коваль М.В. Все для перемоги. – К., 1970; Панчук М. Сталеві шляхи (Про діяльність партійних, комсомольських та профспілкових організацій по відбудові залізничного транспорту Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни). – К., 1968; В труде – как в бою. Из истории комсомольско-молодёжных бригад в часы Великой Отечественной войны. – М., 1961.*
3. *Калитко С.Л. Партийное руководство восстановлением и деятельностью профсоюзов на освобожденной территории Украины (1943–1945): Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1980; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – К., 1987.*
4. *Ханин Г.И. Динамика экономического развития СССР. – Новосибирск, 1991; Вишневский А. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998;*

- Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. – М., 1996; Победители и побежденные. От войны к миру: СССР, Франция, Великобритания, Германия, США (1941–1950) / Под общ. ред. и с предисл. Б. Физелер, Н. Муан. – М., 2010; Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов. – М., 2006; Техненко Г. Анатомия одного политического решения. Документы // Международная жизнь. – 1992. – № 5. – С. 119–129; Наринский М.М. СССР и план Маршалла. По материалам Архива Президента РФ // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 10–18; Быстрова И.В. Военно-промышленный комплекс СССР в годы холодной войны (вторая половина 40-х – начало 60-х годов). – М., 2000.
5. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – К., 1992; Кондратенко Л.В. До питання про концептуальні засади відбудови індустрії України у 1945–1950 рр. // Сторінки воєнної історії України. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 105–120; Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003; Першина Т.С. Кадрове забезпечення функціонування адміністративно-командної системи в роки війни (на матеріалах України) // Друга світова війна і Україна. – К., 1995. – С. 149–155.
 6. Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007.
 7. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995.
 8. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. – К., 2002; Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. – К., 2004; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – К., 1987.
 9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: У 3 т. – К., 1969. – Т. 3.
 10. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. – М., 1968. – Т. 3.
 11. Бровар О.В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-ті рр. XX ст.: проблеми соціально-економічного розвитку. – Донецьк, 2009.
 12. Там само.
 13. Історія Української РСР: У 8 т. 10 кн. – Т. 7. – К., 1977.
 14. Головка М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. – К., 2002.
 15. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – К., 1987.
 16. Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т. 2.
 17. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – К., 1987.
 18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 606.

19. Історія Української РСР. – Т. 7.
20. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Кн. 2. – К., 2011.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 606.
22. Там само.
23. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. – У 3 т. – К., 1969. – Т. 3.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 606.
25. Там само.
26. Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна: Сб. док. В 3-х т. – Т. 2. – М., 1957.
27. Історія Української РСР. – Т. 7.

© **Игорь ВЕТРОВ**

НАЧАЛО ВОССТАНОВИТЕЛЬНОЙ ЭПОПЕИ В УКРАИНЕ (1943–1944 гг.): ИНДУСТРИАЛЬНАЯ СТРАТЕГИЯ

Дана характеристика экономической стратегии руководства СССР на начальной фазе возрождения тяжелой промышленности в освобожденных от Вермахта и его союзников областях Украины. В центре внимания находятся особенности организации восстановительных работ в угольной, машиностроительной и металлургической отраслях.

Ключевые слова: экономическая стратегия, Вторая мировая война, восстановление, тяжелая промышленность, промышленная инфраструктура, финансовые, материальные, человеческие ресурсы, планирование.

© **Igor VETROV**

START REDUCING EPIC IN UKRAINE (1943–1944 YEARS): INDUSTRIAL STRATEGY

The characteristic economic strategy leadership of the USSR in the early phase of the revival of heavy industry in the liberated from the Wehrmacht and its allies over Ukraine. In the spotlight are the features of restoration work in the coal, machine building and metallurgical industries.

Keywords: economic strategy, World War II, reconstruction, heavy industry, industrial infrastructure, financial, material and human resources planning.

УДК 94(477)«1943/1944»

© Руслан ГУЛА

ЧИННИК РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ У ВІДНОВЛЕННІ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВ НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УРСР У 1943–1944 рр.

Проаналізовано роль та місце радянського патріотизму у відновленні організації роботи підприємств на визволеній території України крізь призму історичних діалектичних протиріч. Розкрито форми вияву патріотизму трудівників у відродженні промислово-господарської бази УРСР.

Ключові слова: *радянський патріотизм, народногосподарський комплекс, реевакуація.*

З проголошенням незалежності України розпочався новий етап теоретичного переосмислення місця та ролі патріотичного виховання в радянському суспільстві. Відсутність державної ідеології, різне, навіть антагоністичне, сприйняття історичних подій та постатей формують досить еклектичну уяву про фундаментальні основи патріотичної ідеї, що відповідно створює проблему комплексу подолання внутрішніх суперечностей, які визначають різні підходи до оцінки історичного минулого та перспектив обрання вектора стратегічного бачення патріотичного виховання нації.

Актуальність визначення основної ідеї патріотичного виховання в Україні впродовж майже двадцяти років посідає значне місце в наукових дослідженнях історико-філософського напрямку. Принципи формування національної патріотичної ідеології ґрунтуються на віковічних традиціях суспільства. Особливо важливим є період 1943–1944 рр. як визначний етап практичної реалізації відродження промислової бази УРСР за допомогою вмілого використання державно-партійним апаратом патріотичного піднесення народу.

В останні десятиріччя особлива увага російської та української історіографії спрямована на дослідження особливостей функціонування патріотичної ідеології як структурного елемента духовного єднання нації. У цьому контексті слід відзначити величезний науковий внесок у розробку історичних основ патріотизму трудівників у роки Великої Вітчизняної війни таких сучасних українських дослідників, як В. Добров,

І. Ветров, Л. Удалова, Я. Овчинникова. Серед російських дослідників – наукові розробки Г. Куманьова.

Мета статті – висвітлення особливостей форм патріотичних виявів як сукупності діалектичних протиріч у відновленні промислової бази в УРСР у 1943–1944 рр.

Хронологічно процес відновлення виробничих фондів охоплює в межах нашого дослідження період від моменту ухвалення Постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації» до закінчення визволення українських земель.

Процес відновлення промислової бази УРСР мав свої особливості, пріоритетними з-поміж яких були:

- відсутність можливостей повернення евакуйованих на схід виробничих фондів в умовах триваючої війни та неможливість отримання устаткування внаслідок репарацій;

- визначення для відновлення пріоритетних галузей промисловості;

- поєднання адміністративних методів керівництва з економічними;

- обмежена кількість трудових резервів та промислової номенклатури для проведення відновлювальних заходів;

- наведення жорсткої дисципліни на виробництві та транспорті з широким застосуванням карально-репресивних заходів у поєднанні з методами морального стимулювання;

- наростання інерційних тенденцій в економіці при звуженому характері відновлення промисловості;

- організація підготовки кваліфікованих кадрів для проведення заходів щодо відновлення об'єктів промисловості.

Масова реевакуація промислових об'єктів, переміщених на схід країни в 1941–1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Усе це обумовлювало необхідність відбудови промисловості власними силами.

Відповідно до завдань визначення концептуальних підходів щодо відновлення промисловості України робота керівних органів влади зазнала певних змін, які сформували діалектичні протиріччя між:

- імперативно-командною системою процесу відновлення промисловості та виробництва з допомогою директивних методів управління та дублюванням функцій керівництва під час проведення цих заходів;

- патріотичним піднесенням народу із сподіваннями на покращення життя після війни та жорсткістю партійного та радянського керівництва щодо імперативного відродження радянсько-колгоспного ладу;

- конверсійними тенденціями промисловості внаслідок скорочення оборонного замовлення та визначення магістральної лінії відбудовного проекту для України щодо домінування групи «А» як основи майбутнього воєнно-промислового комплексу за рахунок зменшення випуску товарів народного вжитку.

У системі цих протиріч основною формою радянського патріотизму була самовіддана праця робітників, інженерно-технічного складу, усіх верств населення, спрямована на відновлення роботи підприємств та сільського господарства.

У період війни відбулася відповідна трансформація функціональних обов'язків управлінських структур. Партійні органи поступово перетворилися на розпорядчо-господарський придаток для проведення директив центру на місцях.

З метою централізації, уникнення дублювання функцій різними органами влади та управління Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, звільнених від німецької окупації», був створений Комітет при РНК СРСР з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації. До складу комітету увійшли Г. Маленков (голова), А. Мікоян, М. Вознесенський, А. Андреев. Основною метою роботи комітету була координація зусиль усіх відомств у відновленні промисловості. Наприклад, з метою оперативного проведення відбудови в сільському господарстві ухвалювалися організаційно-регулюючі постанови та розпорядження; за період 1943–1945 рр. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) було ухвалено понад 20 таких постанов стосовно сільського господарства Української РСР [6, 41].

Водночас робилися спроби розмежувати повноваження партійних та радянських органів. На початку 1944 р. В. Молотов, Г. Маленков і М. Хрущов запропонували Й. Сталіну проект Постанови ЦК ВКП(б), який констатував факт нераціонального перерозподілу владних повноважень та концентрацію найбільш підготовлених кадрів у партійних структурах. На думку авторів проекту, «оперативне керівництво державним і культурним будівництвом мало б зосереджуватися в одному місці – у радянських органах» [15, 34–36]. Однак рішення з цього питання ухвалене не було.

Дублювання у повноваженнях партійних і радянських органів відчутно гальмувало роботу. Пошук компромісів у вирішенні цього питання виявлявся у формі створення численних комісій, комітетів, які відповідали за ухвалу конкретних виробничих та соціально-економічних завдань.

Слід зазначити, що головними напрямками відновлення економіки визволених регіонів були відбудова транспортної інфраструктури, підприємств оборонної промисловості та сільського господарства.

Особливо велике значення для організації відбудови транспорту мала Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р., яка містила окремий розділ «Про заходи з відбудови залізничних вокзалів, станцій, шляхових будок та інших залізничних будівель» [14, 320].

В умовах війни на працюючих залізничників поширювалася дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. «Про введення воєнного стану на усіх залізницях», згідно з яким усі працівники цієї системи вважалися мобілізованими на період війни й отримували відстрочку від призову на фронт. 25 квітня 1943 р. постановою РНК СРСР було введено в дію новий «Статут робітників і службовців на залізничному транспорті». За недбале ставлення до роботи передбачалися покарання судом військового трибуналу [10, 11].

Одночасно з методами примусу особливе значення надавалося моральному та економічному стимулюванню. Для визначення переможців у соціалістичному змаганні надавалися додаткові кошти та була створена система відзнак. 4 і 22 вересня 1943 р. були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про введення персональних звань і нових відомчих відзнак для особового складу залізничного транспорту» [1, 190].

Цей комплекс директивно-економічних заходів сприяв ефективній відбудові залізничних шляхів. Відбудовні роботи в першій половині 1943 р. були здійснені в межах Ворошиловградської області. Від 18 грудня 1942 р. до 1 вересня 1943 р. в області було відновлено 1 140,1 км головних шляхів, 6 великих, 68 малих і 21 середній міст, 800 стрілочних переводів. Із другого півріччя відбудовні роботи тривали на території інших областей Лівобережжя. Наприклад, на Південно-Донецькій залізниці було введено в експлуатацію 1 983 км шляхів [3, 211]. На територіях західноукраїнських областей відновлення залізничних шляхів відбувалося за допомогою адміністративно-директивних методів та перевірених досвідом війни трудових мобілізацій. Так, 28 липня 1944 р., наступного дня після визволення радянськими військами м. Львова, виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КП(б)У ухвалили постанову про забезпечення відбудови Львівського залізничного вузла. Для виконання цих завдань органи влади на місцях повинні були мобілізувати 6 000 осіб [10, 13].

Для ефективної відбудови залізничного транспорту був здійснений маневр кваліфікованими кадрами. У рамках виконання циклу заходів, визначених постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР у листопаді 1943 р., на роботу в галузь було направлено 28 тис. осіб [7, 199]. Робилося це й за рахунок перерозподілу робітників різних регіонів країни. Для підготовки кадрів залізничників у 1944 р. був відновлений навчальний процес у Дніпропетровському та Харківському інститутах інженерів транспорту.

З метою відродження металургійної та вугільної галузей на Донбас та в Криворіжжя в 1943–1944 рр. надійшла певна кількість інструментарію, устаткування та матеріалів. Для відбудови заводу «Азовсталь» перевезли устаткування вартістю 98,3 млн крб [10, 13]. Але основні зусилля були покладені на відбудову промисловості власними силами.

Наприкінці 1944 р. відновлення шахт Донбасу дало такі результати: за допомогою технічних засобів проведено осушення шахт від 60 млн кубометрів води (загалом потрібно було осушити 350 млн кубометрів води в затоплених шахтах), відбудовано більш ніж 300 км підземних виробок (потребували ремонту – 2 500 км), 900 тис. кубометрів виробничих будівель та технічних споруд (необхідність у побудові – 5,5 млн кубометрів), уведено в експлуатацію близько 1,5 млн м² об'єктів соціальної інфраструктури (потреба – 2,4 млн м²). Більш ніж 100 шахт уже давали вугільну продукцію в обсязі 35 тис. т на добу [13, 18].

Для відновлення народного господарства катастрофічно не вистачало робочих рук. Ще 22 лютого 1943 р. Державний комітет оборони (Донбас, як і вся Україна, ще був окупований) прийняв Постанову «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» [4, 751–752; 9, 259–260]. Відповідно до цього документа підлягали демобілізації шахтарі, які перебували в лавах Червоної армії. Невдовзі з'ясувалося, що наказ ДКО

практично неможливо виконати: абсолютна більшість шахтарів загинула в боях, потрапила до полону або була відправлена на схід, де будувалися шахти Кузбасу та Караганди, звідки їх усіма правдами і неправдами прагнули не відпускати.

На тривалий час розтягнулася найважливіша складова частина процесу відродження села – відбудова його господарства [12].

Першим етапом стало відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання, з чим селяни пов'язували надії на подолання жахливих наслідків окупаційного режиму. До новоутворених господарств вони звозили прихований на час окупації реманент, приводили коней, худобу, здавали посівний матеріал. Тут, безумовно, спрацьовував елемент емоційного та патріотичного почуття, викликаного визволенням того чи іншого населеного пункту. Однак часто мали місце факти примусового повернення прихованого майна.

Під час організації роботи сільгосппідприємств домінував директивно-адміністративний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, брутальність – основні риси стилю керівництва сільським господарством. Була також розпочата кампанія щодо вилучення земельних надлишків у селян для особистого землекористування. Повністю відновлена державна система оподаткування в аграрній сфері. Одночасно ефективно використався фактор патріотичного піднесення, який був викликаний перемогами Червоної армії. Неповнолітні відігравали значну роль і у сільськогосподарському виробництві, куди їх в 1943–1945 рр. масово мобілізували. Так, улітку 1944 р. учні середньої школи № 11 м. Києва звернулися до школярів України із закликом «На жнива, товариші учні!». На поклик одностайно відгукнулися патріотично налаштовані школярі. Старшокласники працювали помічниками комбайнерів, косарями, вантажниками. З жовтент і піонерів створювали ланки зі збору колосся, дозори з охорони врожаю тощо. Загалом улітку 1943 р. 32 635 школярів і вчителів визволених Ворошиловградської та Харківської областей заробили більш ніж 1 млн трудоднів, у 1944 р. вже більше 960 тис. дітей під керівництвом педагогів вийшли на сільгоспроботи. Вони заробили 26 млн трудоднів. Учні багатьох шкіл республіки взяли шефство над колгоспними птахофермами. Узимку 1944 р. усі школи УРСР взяли участь у загальносоюзному конкурсі на кращого збирача верхівок бульби й органічних добрив до наступної посівної кампанії. Результатом конкурсу стали додатково засіяні картоплею десять тисяч гектарів [8, 16–17]. Навесні 1943 р. оголошено соцзмагання серед шкіл. Зокрема, на Ворошиловградщині до сільськогосподарських робіт залучили 23 000 учнів, які виробили 675 000 трудоднів. Школярі допомагали готуватися до весняної сівби [11, 50].

На завершальному етапі війни в держави з'явилася можливість виділення коштів, ресурсів і фахівців для відбудови сільського господарства. Уже з 1944 р. спостерігалось зростання виробничих показників, хоча відставання від довоєнного рівня залишалося досить значним.

У зв'язку з відновленням роботи підприємств власними силами активно використовувався фактор патріотичного піднесення народу для вирішення

питань економічного забезпечення відбудовного проекту. Також впливав фактор спрямованості держбюджету СРСР переважно на потреби діючої армії. Уряд СРСР був спроможний виділити на програму відбудови промисловості УРСР лише 7 % суми шкоди, заподіяної окупаційним режимом республіці. Для пошуку «внутрішніх резервів» активно використовувалися фонди оборони. Слід зазначити, що населення УРСР, прихильно ставлячись до Червоної армії, добровільно жертвувало особисті заощадження. Загалом за чотири роки війни внески громадян у Фонд оборони становили 118,2 млрд крб [1, 93]. Хоча факти адміністративного примусу громадян щодо здачі коштів теж широко використовувалися [5, 296].

У період відбудови народного господарства України чітко визначилася тенденція пріоритетного розвитку галузей важкого машинобудування, чорної металургії, що стало основою для розвитку міцного військово-промислового комплексу як засобу адекватного суперництва в гонці озброєнь. Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонній промисловості. Слід зазначити, що зроблено було фактично неможливе – відбудовано в цілому 30 % виробничих потужностей довоєнного періоду.

Можна погодитися з думкою дослідника І. Вєтрова, що, незважаючи на поступове зменшення частки оборонних замовлень, реконверсійні тенденції відновлення виробничих потужностей підприємств оборонної галузі призвели до домінування виробництва товарів групи «А». Водночас, якщо взяти за відправну точку обраний конфронтаційний напрям післявоєнних міжнародних відносин, слід визнати правильність реалізації економічних рішень 1943–1945 рр. [2, 27].

У 1943–1944 рр. республіка насправді була перетворена на матеріально-технічну базу діючої армії. Тому розвиток промисловості товарів групи «Б», сільського господарства та соціально-побутової сфери відбувався досить повільно.

Завдяки праці радянських громадян, фактично лише на одному патріотичному почутті, за умов обмеженого центрального фінансування були відбудовані стратегічні галузі промисловості. Повернення партійно-державного апарату відновило систему адміністративно-командного керівництва всіма сферами життя суспільства. Виправдана на полях боїв та під час проведення евакуації підприємств виняткова жорсткість, навіть жорстокість заходів, в умовах відновлення життя на визволених територіях заклала основи майбутнього соціального конфлікту. Отже, складні відносини населення з радянською владою вступили в нову стадію.

Дисбаланс і перекоси, спричинені геополітичними пріоритетами в підходах до відбудови господарського комплексу та розв'язанням нагальних економічних проблем, надовго законсервували головну роль тотально мілітаризованої економіки в мирний час та периферійне значення промисловості групи «Б» і соціальної сфери.

В екстремальних умовах евакуації промисловості й розгортання її в східних регіонах країни та реевакуаційні заходи виявили високі потенційні можливості планової радянської економіки. Смертельна загроза Вітчизні, інтереси захисту Батьківщини вимагали від людей максимального напруження всіх фізичних і духовних сил, значного росту продуктивності праці, підвищення оперативності,

організованості в роботі. Закладені у свідомості народу постулати радянського патріотизму реалізувалися в трудовій діяльності всіх верств населення деідеологізованим почуттям любові до Батьківщини.

Джерела та література:

1. Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию Победы в Великой Отечественной войне: [в 2 кн.] / [отв. ред. А.И. Сахаров, ред.-сост. Л.П. Колоднікова]. – М.: ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 2. – 2010. – 520 с.
2. Вєтров І.Г. Відбудовний проект для України: критика концептуальних підходів / І.Г. Вєтров // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Част. І. – С. 21-28.
3. Гусев М.И. Стальные пути Донбасса / М.И. Гусев., К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др.; под ред. В.В. Приклонского. – Донецк: Донбасс, 1970. – 336 с.
4. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам / [Сб. док.]. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 829 с.
5. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
6. Ковальська Л.А. Наслідки німецького окупаційного господарювання у сільському господарстві Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Л.А. Ковальська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 39-43.
7. Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941 – 1945 / Г.А. Куманев. – М.: Наука, 1988. – 367 с.
8. Ленська В.В. Трудовий внесок школярів України в загальну перемогу над нацизмом / В.В. Ленська // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Част. III. – С. 15-19.
9. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / [Сб. матер. и док.]. – Донецк: Донбасс, 1969. – 374 с.
10. Мазило І.В. Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943 - 1945 рр. / І.В. Мазило // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Част. III. – С. 10-15.
11. Овчиннікова Я.С. Діти та підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / Я.С. Овчиннікова // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1 (49) – С. 46-51.
12. Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / О.Г. Перехрест. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 150 с.
13. Терпигорев А.М. Восстановление угольного Донбасса / А.М. Терпигорев // Красноармеец. – 1944. – № 23-24. – С. 18-19.
14. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: хроника событий / АН УССР – Киев: Политиздат Украины, 1985. – 618 с.
15. Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В.А. Шестаков. – М.: Наука, 2006. – 296 с.

© Руслан ГУЛА

**ФАКТОР СОВЕТСКОГО ПАТРИОТИЗМА ПРИ ВОССТАНОВЛЕНИИ РАБОТЫ
ПРЕДПРИЯТИЙ НАРОДНОХОЗЯЙСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА УССР
В 1943–1944 гг.**

Проанализированы роль и место советского патриотизма в восстановлении организации работы предприятий на освобожденной территории Украины сквозь призму исторических диалектических противоречий. Раскрыты формы проявлений патриотизма тружеников при возрождении промышленно-хозяйственной базы УССР.

Ключевые слова: советский патриотизм, народно-промышленный комплекс, реэвакуация.

© Ruslan HULA

**SOVIET PATRIOTISM FACTOR FOR RESTORATION WORK SIZED ENTERPRISES
NATIONAL ECONOMY IN 1943–1944**

The role and place of Soviet patriotism in restoring organization of enterprises in the liberation of Ukraine through the prism of historical dialectical contradictions. Expand manifestations of patriotism workers at reviving industrial economic base of the USSR.

Key words: Soviet patriotism, economic complex, reevakuatsiya.

ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ

УДК 947.04 (Укр.)

© **Андрій РУККАС**

ВІН СТОЯВ НА ЧОЛІ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ УНР У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СОТНИКА ВАСИЛЯ НЕДАЙКАШІ

Досліджуються основні віхи життя, військової та політичної діяльності сотника Василя Недайкаші – активного учасника визвольної боротьби, повстанця, партизана, розвідника.

Ключові слова: Дієва армія УНР, військова еміграція, сотник, Відділ II Головного штабу Армії УНР, реферат «Наступ».

Василь Денисович Недайкаша.
Фото 1924 р. (ЦДАВО України)

У міжвоєнний період Польща надавала широкої підтримки військовій еміграції УНР, керівники якої сподівалися в разі вибуху збройного конфлікту з Радянським Союзом швидко відтворити боєздатну українську армію. У рамках цієї допомоги у Варшаві на початку 1927 р. був створений Штаб міністра військових справ УНР. В умовах конспірації він мав проводити всю необхідну підготовчу роботу, в тому числі вести активну розвідку на території радянської України. За цю ділянку відповідав сотник Василь Недайкаша. В українській історіографії, як вітчизняній так і зарубіжній, годі шукати вичерпної інформації про долю та діяльність цієї цікавої й непересічної людини – козака з діда-прадіда, активного учасника визвольної боротьби, повстанця, партизана, розвідника. Короткі довідки про В. Недайкашу трапляються лише в роботах В. Сідака і Т. Вронської та в біографічному словникові офіцерського корпусу Армії УНР Я. Тинченка [5; 6]. Таким чином, зважаючи на те, що широкому українському загалу нині мало що відомо про життя і діяльність В. Недайкаші, ми спробуємо у своїй статті відтворити максимально цілісний історичний образ цієї людини, висвітлити основні віхи складної й драматичної біографії, зосередивши при цьому головну увагу на його розвідувальній діяльності в міжвоєнний період. Джерельну базу цієї

роботи становлять неопубліковані документи з Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ, далі – ЦДАВОУ) та Центрального військового архіву Республіки Польща (м. Варшава, далі – SAW).

Отже, Василь Денисович Недайкаша народився 20 березня 1896 р. у с. Глоси Елисаветградського повіту Херсонської губернії (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області). Цей населений пункт має давню історію, тісно пов'язану з українським козацтвом. Спочатку тут існував запорізький зимівник, на місці якого у 1753 р. заснували село Сухий Ташлик, котре тривалий час було сотенною слободою Новослобідського козацького полку. У 1784 р. поселення дістало сучасну назву. Рід глоських селян Недайкаш, зважаючи на прізвище, мав глибоке козацьке коріння, тому й не дивно, що Василь Денисович був активним учасником відродження українського козацтва, зі зброєю в руках боровся за свободу України під час визвольних змагань 1917–1921 рр., а після їх поразки займався антирадянською повстансько-партизанською та розвідувальною діяльністю.

Свої дитячі роки В. Недайкаша провів у рідному селі в оселі батька. У семирічному віці вступив до місцевої двокласної початкової школи, яку закінчив у 1905 р. Після цього, за його словами, ще впродовж чотирьох років жив у селі, «займаючись самоосвітою під керівництвом місцевого вчителя. У цей час познайомився з більшістю письменників як українських, так і російських. З цього ж часу почав працювати на користь української справи» [11, 7]. Упродовж 1912–1916 рр. юнак навчався у вчительській семінарії у м. Олександрія. Про цей період життя В. Недайкаша писав, що від самого початку перебування у стінах вчительської семінарії він «брав участь у роботі щодо поширення між народом, а також між учнями середніх шкіл української літератури, зокрема поширення свідомості в українській справі та українських завданнях. Усю цю роботу провадив «Гурток Української Молоді», котрий працював, як на той час, досить енергійно» [11, 7]. Після завершення навчання В. Недайкаша був мобілізований до Російської імператорської армії, згодом направлений до Віленського військового училища, котре на той момент розміщувалось у м. Полтаві. У серпні 1916 р., завершивши прискорений курс підготовки і отримавши перше офіцерське звання прапорщика, відправлений на фронт, у 106-й піхотний Уфимський полк, в якому прослужив до початку листопада наступного року. В умовах політичного хаосу та деградації старої російської армії В. Недайкаша за власним бажанням перевівся до українізованого 31-го армійського корпусу [11, 7]. Однак, пробувши в корпусі лише один місяць, він був демобілізований і повернувся до рідного с. Глоси, де певний час працював у різних українських організаціях, зокрема, викладав у щойно відкритій 1-й Глоській українській гімназії. Цей заклад вирізнявся надзвичайно високою патріотичною і національною спрямованістю, про що може свідчити той факт, що більшість викладачів та учнів старших класів вступили в загони Вільного козацтва, а пізніше очолили повстанську боротьбу українських селян проти більшовицької влади.

У серпні 1918 р. В. Недайкаша вступив до Учительського інституту в м. Миколаєві, де навчався до березня наступного року. В. Недайкаша був змушений перервати навчання, оскільки більшовики, які на той час заволоділи містом, почали переслідувати

активних учасників національного руху. За таких умов він знову повернувся до рідного села, де організував повстанський загін [11, 7].

У червні 1919 р. разом зі своїми односельцями В. Недайкаша вступив до загонів Н. Махна, у складі яких на початку вересня 1919 р. перейшов до Дієвої армії УНР, обійнявши посаду командира кулеметної сотні 14-го полку Низових Запорожців 5-ї Селянської дивізії, що була сформована переважно з мешканців його рідного села Глодоси [6, 295].

6 жовтня 1919 р. у с. Вищий Ольчедаїв на Поділлі (нині в Мурованокуриловецькому районі Вінницької області) отаман Ю. Тютюнник наказав поручику В. Недайкаші, беручи до уваги його попередній позитивний повстанський досвід, організувати в тилу білогвардійських військ на Херсонщині активну партизанську діяльність. У рейд білогвардійськими тилами В. Недайкаша вирушив разом із загonom повстанців отамана А. Гулого-Гуленка. 24 жовтня у с. Писарівка їхні шляхи розійшлися. В. Недайкаша пішов до рідного села Глодоси, однак, прибувши на місце, захворів на тиф. Через важку хворобу він лише через два місяці зміг виконати отриманий наказ. Із місцевих селян він створив повстанський загін чисельністю не менше ніж 500 вояків. 2 січня 1920 р. у с. Фурманівка він розбив білогвардійський 42-й піхотний Якутський полк [7, 28]. Однак невдовзі військово-політична ситуація змінилася. Під напором «червоних» білогвардійці залишають Правобережну Україну й поспішно відступають до чорноморських портів. За нових умов, як свідчить сам В. Недайкаша, «дякуючи повній відсутності інформації щодо відносин з більшовиками (а одержати інформацію від уряду в цей час було неможливо), довелося відділ розпустити» [7, 26]. Лише в лютому 1920 р., коли під час першого Зимового походу до Глодос наблизились частини Дієвої армії УНР, поручик В. Недайкаша нарешті отримав чіткі інструкції щодо своїх подальших дій і ставлення до нових окупантів. Він знову зібрав своїх підлеглих і 2 квітня підняв повстання проти більшовиків. Цей факт у подальшому слугував підставою В. Недайкаші щодо клопотання про своє нагородження орденом Залізного хреста, яким відзначали учасників першого Зимового походу. У поданні на ім'я голови Орденської ради він указував: «Рахую, що бойове своє завдання, одержане від свого начальника, отамана Тютюнника, я виконав. Відрядження не виключає мене з армії. Усю зиму я провів у боротьбі з ворогами УНР у запіллі ворога» [7, 26]. Аби підтвердити свою активну повстанську діяльність у ворожому тилу, В. Недайкаша представив свідчення 6 осіб, на підставі яких його клопотання дали офіційний хід.

У перших числах червня 1920 р. поручик В. Недайкаша привів своїх вояків на з'єднання з Дієвою армією УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, котра на той час тримала фронт проти більшовиків у районі Ямполя на Поділлі. 5 червня Глодоський загін, у складі якого тоді налічувалося 12 старшин та 55 козаків, увійшов до складу Повстанського відділу сотника Г. Нестеренка 1-ї Запорізької стрілецької дивізії (з 8 червня 1920 р. – курінь Низових Запорожців) [8, 19]. Невдовзі провели реорганізацію дивізії, унаслідок чого в її складі було створено дві піші бригади. Разом із Богуно-Кармелюцьким та Гайсинсько-Брацлавським куренями Низові Запорожці увійшли до 2-ї бригади полковника І. Литвиненка.

29 червня 1920 р. поручик В. Недайкаша був призначений командиром куреня Низових Запорожців. У своїх спогадах командир кінного полку Чорних Запорожців дав яскраву характеристику воякам цього підрозділу: «Називали їх Низові, або Недайкашівці – від прізвища їхнього командира Недайкаші. Були то хлопці, як і їхній командир, переважно із Глодос та довколишніх сіл... Курінь був славний у нашій армії – його знали всі! Знали й більшовики... Починали глодосяни як повстанці-партизани. І способи воювати по-партизанському завжди застосовували, де тільки хоч трохи можна було. Хоч кажуть, що один у полі не воїн, та до Низових це прикласти не можна, бо Низові були повним запереченням цього твердження. Билися вони добре і гуртом, і поодинці – кожен із них був бойовою одиницею й сам собі командир» [2, 194–195]. Принагідно зазначимо, що курінь Низових Запорожців складався з трьох піших сотень, кулеметної сотні, кінної півсотні та господарської команди. Станом на 14 вересня 1920 р. в ньому налічувалися 31 старшина і урядовець та 138 підстаршин і козаків [10, 57–59]. Після проведення мобілізації у визволених повітах Подільської губернії чисельність куреня зросла й становила на кінець жовтня: людей – 336 осіб (27 старшин, 4 урядовці, 280 муштрових і 25 немустрових козаків), коней – 60 (18 верхових, 40 обозних, 2 гарматних) [9, 246]. Характерною особливістю Низових Запорожців, яка вирізняла їх з-поміж інших піших куренів Дієвої армії УНР, була наявність у них на озброєнні двох 37-мм піхотних гармат системи Гочкіса (непередбачених штатним розкладом) [18, 91].

Наприкінці листопада 1920 р. українська армія зазнала поразки від більшовиків і була вимушена відійти до контрольованої поляками Східної Галичини. Разом зі своїм куренем перейшов Збруч і поручик В. Недайкаша. На західному березі річки поляки роззброїли та інтернували українських вояків. Низові Запорожці (як і вся 1-ша стрілецька дивізія) опинилися в таборі для інтернованих у м. Вадовіце поблизу Кракова. Тут В. Недайкаша дістав підвищення в сотники. Як довго він перебував у таборі – нам невідомо. Однак у 1924 р. він уже був на свободі й постійно мешкав на Волині, у с. Кричильськ Рівненського повіту (нині Сарненського району Рівненської області).

У червні 1924 р. В. Недайкаша вирішив вступити на навчання до Української господарської академії (УГА) у м. Подебради (Чехословаччина). Він подав на ім'я ректора Академії клопотання про зарахування його до складу студентів і призначення стипендії з огляду на цілковитий брак «засобів до життя». На початку серпня керівництво навчального закладу прохання не задовольнило. В. Недайкаші було відмовлено через брак освіти (він не зміг документально підтвердити факт закінчення вчительської семінарії) [11, 5–6]. Тоді за нього поклопоталися його колишні колеги – старшини Запорізької дивізії, які на той час були студентами Академії (серед них А. Зінченко, Г. Гришко, О. Сім'янців, В. Мамонтів, Журжа). Вони написали колективного листа до Сенату Академії, у якому, зокрема, йшлося: «Ми, нищепідписані, студенти Академії цим стверджуємо, що подавшого про прийом прохання до УГА Недайкашу Василя знаємо як його сослуживці по дивізії Української Армії, де мались документальні дані про його освіту. Недайкаша Василь скінчив учительську семінарію на Херсонщині. За весь період визвольної боротьби приймав

активну участь як старшина Української Армії. Даючи цю посвідку просимо Хвальний Сенат залічити його в число студентів Академії» [11, 8]. Однак заступництво друзів не допомогло, й рішення залишилося в силі.

Водночас В. Недайкаша активно займається диверсійно-розвідувальною діяльністю на території радянської України, виконуючи завдання еміграційного уряду УНР та польської військової розвідки. Він неодноразово переходив кордон і тривалий час нелегально працював в УСРР. За свідченням М. Левицького, лише в 1927 р. він остаточно повернувся до Польщі [3, 28]. Очевидно, що саме завдяки цій роботі В. Недайкаша здобув великий авторитет серед керівних кіл української еміграції. Так, у планах майбутнього відродження Збройних Сил УНР (у разі війни європейських держав проти СРСР або потужного повстання в радянській Україні) він мав очолити розвідувальний відділ Штабу Дієвої армії [17].

У січні 1927 р. в польській столиці був створений Штаб Міністра військових справ УНР. В умовах суворої конспірації невелика група ретельно відібраних, відданих українській справі фахівців, на чолі спочатку з генералом В. Кущем, а потім П. Шандруком займалася поточною роботою з «керування життям української армії», вояки якої після поразки національних визвольних змагань опинилися в еміграції. Фактично Штаб здійснював підготовку до швидкого відтворення боєздатної української армії в разі вибуху війни проти СРСР. Він поділявся на три секції. Перша з них діяла під прикриттям Військово-історичного бюро польського Головного штабу й займалася підготовкою до «активації» Армії УНР. Друга секція підпорядковувалася польській військовій розвідці – Відділу II Головного штабу. Вона провадила розвідку на території УСРР та боролася проти проникнення до еміграційного середовища агентів радянських спецслужб. Нарешті, третя секція відповідала за ведення пропаганди УНР-івського спрямування серед населення радянської України та емігрантів.

Коли точно В. Недайкаша почав працювати у другій секції Штабу Міністра військових справ УНР, невідомо. Можливо, його залучив до роботи перший начальник секції полковник М. Чеботарів. У такому випадку він тривалий час не мав самостійних завдань, оскільки під виглядом збереження таємниці й дотримання конспірації М. Чеботарів використовував своїх людей лише в якості писарів чи кур'єрів [16, 1]. Ситуація змінилася лише після того, як у січні 1928 р. начальником секції став генерал В. Змієнко. Очевидно, саме тоді сотник В. Недайкаша дістав призначення на відповідальну посаду начальника реферату «Наступ», який мав здійснювати розвідувальну діяльність на території радянської України.

Перед рефератом були поставлені такі завдання: а) інформувати Уряд УНР про становище в Україні з погляду політичного, економічного та військового; б) створити в народі українським настрої антибільшовицькі; в) відповідно підготувати населення, створивши ґрунт, сприятливий для опанування через Уряд УНР ситуацією в Україні у випадку революції. Для реалізації цих завдань на першому етапі було заплановано створити на території УСРР широко розгалужену мережу розвідувальних комірок, а також знайти й підготувати інформаторів. Найбільше цікавили українських розвідників настрої серед різних прошарків населення радянської України (селян, робітників, студентської молоді, інтелігенції, військовиків, партійно-урядової

бюрократії), відомості про економічний стан країни, ситуацію в освітній галузі, в армії. Також збирали інформацію про окремих осіб – партійних та державних керівників, працівників органів державної безпеки, командирів Червоної армії [16, 1].

У своїй роботі працівники реферату «Наступ» на чолі із сотником В. Недайкашею зустрілися зі значними труднощами. З одного боку, їм довелося починати все практично з нуля, без належних матеріальних засобів, без жодної інформації, жодних надійних контактів на території радянської України. З другого – вони зіткнулися з інтенсивною контрдіяльністю органів ДПУ. Попри це їм упродовж першого року роботи вдалося «майже повною мірою ознайомитися з настроями селянства та із загальною ситуацією села з боку економічного та політичного, а також у багатьох округах дати відомості селянству про Уряд УНР та його діяльність. Удалось висвітлити сучасний стан вищого шкільництва з боку політичного та системи праці... Ознайомлено із системою праці та організацією ДПУ. Висвітлена загальна господарська ситуація в Україні. Усталена дислокація червоних військ в Україні» [16, 3]. Робота реферату «Наступ» здійснювалася в кількох напрямках: інформаційному, пропагандистському та диверсійному.

Розвідувальна робота на території радянської України проводилася здебільшого через так звані прикордонні пункти, які розміщувалися в Рівному, Острозі та селі Могіляни. Кожний пункт здійснював пошук, підготовку та перекидання на радянський бік розвідників, за допомогою яких підтримувався контакт із нелегальними розвідувальними осередками або окремими інформаторами на території УСРР. Осередками вважалися будь-які населені пункти, у яких висланий зв'язківець мав притулок, найчастіше у своїх родичів. Він контактував з 2–5 особами, котрі передавали йому всю необхідну інформацію. Після повернення із завдання розвідник усі одержані відомості передавав керівнику прикордонного пункту, котрий мав їх ретельно вивчити, порівняти з попередніми матеріалами, занотувати зміни і зі своїми критичними зауваженнями відправляти далі до начальника реферату «Наступ». Спочатку було знайдено трьох постійних та одного періодичного інформаторів, створено два розвідувальні пункти з розгалуженнями в Одесі, Вінниці, Прилуках, Києві, Шепетівці та Умані [16, 4]. При цьому з плином часу інформаційно-розвідувальна мережа поступово розширялася. Однак у 1929–1930 рр. унаслідок масових арештів, пов'язаних з процесом «Спілки Визволення України», кількість інформаторів різко зменшилась, оскільки їх було заарештовано в Умані, Києві, Дніпропетровську, Зінов'ївську (нині Кіровоград) та Шепетівці. На свободі залишилися лише окремі люди в Києві, Харкові, на Херсонщині та на Поділлі, зв'язок з якими підтримувався нерегулярно [15, 90]. За таких умов було вирішено відмовитися від масового проникнення вглиб території УСРР, зосередивши натомість основну увагу на вивченні прикордонних районів від Коростеня до Старокостянтинова. Станом на 1 вересня 1932 р. тут діяли 34 розвідувальних пункти. Крім того, ще два пункти розміщувалися у Житомирі, два – у Києві та один – на Донбасі [14, 2].

Окрім розвідувальної інформації, посланці В. Недайкаші доставляли з протилежного боку кордону періодичну пресу, що виходила в УСРР, зразки різноманітної продукції радянського виробництва, які використовувалися

здебільшого з пропагандистською метою. Так, під час Голодомору 1932–1933 рр. українські розвідники переправили до Польщі зразки радянського низькоякісного хліба. Потім їх переправили до Франції [14, 14], де вони експонувалися на виставці в Парижі, що була організована Українською головною еміграційною радою. Доправлений з України хліб наочно спростовував твердження радянської пропаганди про ситне життя та наявність існування голоду чи навіть найменших проблем із продовольством в УСРР!

У перші роки своєї діяльності реферат «Наступ» під проводом сотника В. Недайкаші займався також пропагандистською роботою, розповсюджуючи серед населення УСРР різноманітні відозви, листівки, брошури та журнали, видані еміграційним центром УНР. Так, упродовж 1928–1930 рр. до радянської України було переправлено майже 80 тис. екземплярів різних прокламацій, 4 тис. універсалів, 11,5 тис. наліпок, 1000 примірників журналів «Тризуб» і «Табір». Література поширювалася переважно серед студентів, викладачів, учителів та селян у Першотравневому, Одеському, Дніпропетровському, Уманському, Зінов'ївському, Київському та Прилуцькому округах [15, 90; 16, 3]. Також були поодинокі випадки, коли відозви розкидали на вулицях. Однак з часом кількість переправленої пропагандистської продукції стала зменшуватись, а наприкінці 1930 р. припинилася взагалі. Основною причиною стала небезпека «викриття наших людей по слідах розповсюдження літератури» [15, 90].

Диверсійна діяльність у роботі реферату «Наступ» мала так би мовити «тестовий» характер. За весь час його функціонування було здійснено лише два диверсійні випадки на радянську територію, причому обидва – у 1930 р. Перший раз для цього був сформований загін чисельністю 6 осіб. Упродовж 14-денного рейду він зайшов за містечко Пулини (нині Червоноармійськ Житомирської області), де мав сутичку з місцевими комсомольцями та невеликим підрозділом ДПУ. Повернувшись, диверсанти принесли цінні відомості про стан населення в УСРР, а також здобули необхідний практичний досвід. Другий загін, чисельністю 5 осіб, зробив короткий випад і підпалив колгоспні скирти у прикордонному селі Піддубці Славутського району (нині Хмельницької області) [15, 90–91].

Активна діяльність В. Недайкаші у прикордонній смузі привернула увагу польської поліції, яка запідозрила його у шпигунській діяльності та належності до нелегальної Української військової організації (УВО). Наприкінці 1927 р. Сарненський повітовий староста видав розпорядження: у примусовому порядку виселити його до Радянського Союзу (звідки він нещодавно нелегально прибув), оскільки були вагомі підстави вважати його перебування на території Речі Посполитої незаконним. Однак у січні 1928 р. В. Недайкаша пред'явив поліції свій паспорт, виданий йому Комісаріатом у Варшаві. У цій ситуації виконання рішення про виселення було відкладене, а документ конфіскований для перевірки його автентичності. У серпні 1928 р. у поле зору поліції Костопільського повіту Волинського воєводства потрапив А. Олійник, шкільний учитель із с. Злотолин Стидинської гміни (нині Костопільського району Вінницької області). За відомостями конфідентів він регулярно отримував друкований орган УВО, заборонений у Польщі журнал «Сурма». Відпрацьовуючи його контакти, польські

слідчі вийшли спочатку на українського політичного емігранта, мешканця міста Сарни Т. Молодованенка, а потім на В. Недайкашу, за якими був установлений негласний нагляд. Урешті було виявлено, що В. Недайкаша постійно мешкає у с. Кричильськ Степанської гміни Костопільського повіту (нині Сарненського району Рівненської області); також був складений такий його словесний портрет: «зріст середній, добре збудованої статури, шатен, вуса стрижені, на вигляд 30–33 років». У жовтні 1928 р. поліція затримала мешканця с. Сновидовичі К. Бобра, у якого під час обшуку була знайдена вогнепальна зброя та валюта. Під час допиту він повідомив, що неодноразово переходив кордон із СРСР, виконуючи спеціальні завдання польської військової розвідки. Не отримавши жодних доказів, поліція почала розслідування. З'явилися нові фігуранти, зокрема, було виявлено, що К. Бобр підтримував тісний зв'язок із П. Дорошенком, а через нього з тим-таки В. Недайкашею. Лише після того як поліція декілька разів виходила на слід керівника реферату «Наступ», у справу втрутилася польська військова розвідка. До Міністерства внутрішніх справ була направлена депеша, в якій повідомлялося, що В. Недайкаша «надалі працює у порозумінні з нами, і тому будь-які спостереження та нагляд за ним з боку органів адміністративної влади є непотрібними» [12]. Водночас йому було повернуто конфіскований раніше паспорт.

Однак попри заступництво військової розвідки, польська поліція й надалі уважно стежила за діяльністю В. Недайкаші, не відмовившись від своїх закидів на його адресу. Так, в особливо таємному інформаційному комюніке відділу національностей Міністерства внутрішніх справ №1 від 28 листопада 1931 р. стосовно В. Недайкаші вказується, що «існують підозри, що є він агентом ДПУ. Інформатор повідомляє про його минуле такі подробиці. Недайкаша був сотником в армії Петлюри, з частиною якої його було інтерновано в Костопільському повіті на Волині, звідки у 1926 р. разом зі ще одним українським офіцером нелегально перейшов на територію СРСР, аби нібито повернутися до рідного села Глодоси в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Під час цієї подорожі вони, ймовірно, заблукали, внаслідок чого їх схопив більшовицький відділ, який відправив їх до арешту. Тут через місяць їм було пред'явлено докази їхньої служби в армії УНР і навіть фотографії з часів служби, після чого їм було заявлено, що їх не розстріляють, але й на Україні залишити не можуть. Тому їх повернули на польський кордон, який Недайкаша нелегально перейшов в околицях Сарн, де оселився. Через певний час змушений був із Сарн виїхати, оскільки місцева влада хотіла його виселити до СРСР. На початку 1928 р. Недайкаша з'являється у Варшаві, де дістав роботу у генерала Змієнка. У нього він швидко здобув довіру з огляду на доставку дуже цінної інформації з Великої України, яка буцімто надходила від своїх людей із Глодос, а насправді від агентів ДПУ. У результаті Недайкаша отримав роботу в 2-му відділі штабу УНР. Таке незвично лагідне поводження більшовиків із Недайкашею, а також наявність у нього загалом доброї зрештою інформації із СРСР викликають цілком зрозумілі підозри, що Недайкаша працює на користь советів, адже про його пригоди на Україні ані штаб української армії, ані уряд УНР жодної інформації не має¹. Він сам ні перед ким своїми пригодами з СРСР не ділився» [13, 181].

¹ Відомо лише, що під час свого перебування на радянській Україні сотник В. Недайкаша контактував з радянськими високопосадовцями, зокрема бачився з секретарем ЦК КП(б)У П.Любченком [3, 29].

Очевидно, підозри у шпигунстві врешті подіяли, і у липні 1933 р. В. Недайкаша був усунутий із посади начальника реферату «Наступ» (замість нього був призначений сотник В. Шевченко, який одночасно керував аналітичним рефератом 2-ї секції). Формальною підставою став його виїзд за кордон, до Франції, для пошуку людей, котрі могли в майбутньому стати резидентами розвідки. Однак справжньою причиною усунення, на нашу думку, стали серйозні недоліки в роботі прикордонних пунктів. Улітку 1932 р. прикордонні пункти, очевидно за вказівкою В. Недайкаші, завербували й перекинули на інший бік кордону занадто велику кількість людей, яка перевищувала фінансові можливості секції. Крім того, у гонитві за кількістю страждала якість цих посланців як із професійного, так і з морально-ідеологічного погляду. Унаслідок цього прикордонні пункти та секція потрапили в борги. Занадто велике перевантаження пунктів пересилкою людей призвело до того, що вони не встигали належним чином обробляти інформацію, що надходила до них із-за кордону. Матеріали до керівництва секції стали доправляти із запізненням, без будь-якої систематизації та аналізу. Виявилося, що навіть самі керівники пунктів не орієнтувалися в тих процесах, що відбувалися в радянській Україні в 1932–1933 рр. [14, 12]. Зрозуміло, що В. Недайкаша, як керівник реферату «Наступ», мав за це відповісти.

Є ще одна, щоправда, документально не підтверджена версія усунення В. Недайкаші з посади. Отаман подільських повстанців Я. Гальчевський («Орел») на сторінках свого щоденника відкрито називає його «більшовицьким агентом у Варшаві», виїзд з Польщі кваліфікує як «втечу» [1, 123]. Підкреслимо, що це лише версія, яка цілком імовірно стала наслідком особистих образ, чвар та інтриг, на жаль, доволі поширених у будь-якому емігрантському середовищі.

У Франції В. Недайкаша поселився на фермі в місцевості Ла-Постоль у департаменті Йонна, що за 100 км на південний схід від Парижа. У новій країні він долучився до роботи місцевих українських організацій – Союзу бувших вояків Армії УНР та Українського народного союзу. Так, відомо, що влітку 1939 р. на його фермі був організований пластовий наметовий табір [4, 65]. З початком Другої світової війни він разом з іншими представниками української політичної еміграції активно протестував проти примусового приєднання українців до польської армії, що створювалася у Франції після поразки Речі Посполитої у вересневій кампанії. Як зазначає у своїй книзі «Під чужими прапорами» М. Небелюк, сотник В. Недайкаша разом зі своїми колишніми побратимами з Армії УНР у 1939–1940 рр. боровся з фашистами: «Українська еміграція... вислала на поле бою п'ятитисячну масу українських добровольців, що зі зброєю в руках, з піснею на устах пішли бадьоро в бій... і в нерівній боротьбі клали свої буйні голови за Францію й за Україну рівночасно, відновлюючи ось так забуту вже традицію Григорія Орлика і його січовиків» [4, 67].

Сотник В. Недайкаша пережив Другу світову війну й помер у Франції у другій половині 60-х рр. ХХ ст. (точна дата, на жаль, невідома). Він не залишив після себе спогадів, щоб, як зазначає М. Ливицький, «не пошкодити декому, що ще міг жити в Україні» [3, 29].

Таким чином, усе своє життя В. Недайкаша присвятив боротьбі за визволення України, за створення незалежної Української держави. Він не прагнув стати військовим, він збирався бути вчителем. Однак доля розпорядилася інакше. Не маючи спеціальної освіти, військовий фах йому доводилося набувати на полі бою. Із цим завданням він упорався блискуче. Безперечно, далось взнаки його козацьке походження. Природжені талант і вміння найкраще виявилися в розвідувальній та повстансько-партизанській роботі. У важких умовах, з мінімальним фінансуванням, фактично на голому ентузіазмі наприкінці 20-х рр. – на початку 30-х рр. XX ст. йому вдалося налагодити досить ефективну діяльність української розвідки, яка успішно вела складну й небезпечну боротьбу із сильним противником – радянськими органами державної безпеки. У його біографії, як і в біографії кожного розвідника, мають місце деякі важливі моменти (наприклад, обставини та причини звільнення з посади керівника реферату «Наступ»), які потребують подальших наукових пошуків.

Джерела та література:

1. Гальчевський Я. З воєнного нотатника / Я. Гальчевський. – К., 2006.
2. Дяченко П. Чорні Запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії Української Народної Республіки / П. Дяченко. – К., 2010.
3. Лівіцький М.А. Державний Центр УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / М.А. Лівіцький. – Мюнхен; Філадельфія, 1984.
4. Небелюк Я. Під чужими прапорами / Я. Небелюк. – Париж; Ліон, 1951.
5. Сідак В.С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В.С. Сідак, Т.В. Вронська. – К., 2003.
6. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Я. Тинченко. – К., 2007.
7. ЦДАВОУ. – Ф. 2254. – Оп. 1. – Спр. 4.
8. ЦДАВОУ. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 44.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 256.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 22.
11. ЦДАВОУ. – Ф. 3795. – Оп. 1. – Спр. 1606.
12. CAW, sygn. arch. I.303.4.2702.
13. CAW, sygn. arch. I.303.4.5508.
14. CAW, sygn. arch. I.303.4.5560.
15. CAW, sygn. arch. I.380.2.26.
16. CAW, sygn. arch. I.380.2.339.
17. CAW, sygn. arch. I.380.2.86.
18. Hunczak T. *Ukraine and Poland in documents, 1918–1922* / T. Hunczak. – Part II. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983.

© **Андрей РУККАС****ОН СТОЯЛ ВО ГЛАВЕ ВОЕННОЙ РАЗВЕДКИ УНР В МЕЖВОЕННЫЙ
ПЕРИОД: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОТНИКА ВАСИЛИЯ НЕДАЙКАШИ**

Исследуются основные вехи жизни, военной и политической деятельности сотника Василия Недайкаши – активного участника освободительной борьбы, повстанца, партизана, разведчика.

Ключевые слова: Действенная армия УНР, военная эмиграция, сотник, Отдел II Главного штаба Армии УНР, реферат «Наступление».

© **Andrey RUKKAS****HE STOOD ON BROW OF MILITARY SECRET SERVICE OF UNR
IN AN INTERMILITARY PERIOD: LIFE AND ACTIVITY
OF SOTNIKA VASYL NEDAYKASHI**

The basic landmarks of life, military and political activity of sotnika Vasyl Nedaykashi, are probed – active participant of liberation fight, insurgent, partisan, secret service agent.

Keywords: An effective army of UNR, military emigration, sotnik, Department of the Main staff of Army UNR, abstract, is «Offensive».

УДК 94(477):358.11«1941/1945»В.С.Петров

© **Володимир РУГАЛЬ**

ВАСИЛЬ ПЕТРОВ: ЗВИВИСТИМИ ДОРОГАМИ ВІЙНИ

Розглядається бойовий шлях двічі Героя Радянського Союзу Василя Степановича Петрова, уродженця с. Дмитрівка Приазовського району Запорізької області, у Великій Вітчизняній війні.

Ключові слова: В.С. Петров, артилерія, Велика Вітчизняна війна, артилерійський полк, артилерійська бригада, армія, фронт.

Державотворення, політичні процеси, економічні зрушення, як правило, – результат спільних зусиль громади та окремих особистостей. Нелегко спростувати тезу про те, що історія твориться особистостями. Українська історія в цьому сенсі не є винятком. Адже маємо багато визначних постатей, які зробили значний внесок у політичний, економічний, військовий та культурний розвиток держави. Про одних написані змістовні статті в літературі, про інших ми знаємо зовсім мало, а з часом забуваємо про них.

Ця наукова розвідка розкриває життєпис героїчної постаті вітчизняної історії, людини, яка зробила дуже багато задля майбутнього країни, – Василя Степановича Петрова – визначного військового діяча, двічі Героя Радянського Союзу, який пройшов тернистими шляхами Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., а згодом брав участь у розбудові збройних сил незалежної України. Ми розглянемо найважливіший етап військового шляху В.С. Петрова – період Великої Вітчизняної війни.

У наукових розвідках і мемуарній літературі, що висвітлюють історію Великої Вітчизняної війни, приділяють мало уваги дослідженню життєвого шляху В.С. Петрова. У радянській історіографії життю та подвигу прославленого артилериста присвячена невелика брошура, статті в енциклопедичних виданнях, окремі нотатки в довідково-статистичних працях [5, 363; 6, 257; 7, 156–157; 26]. Дещо краща ситуація склалась у сучасній українській історичній науці, але публікації обмежуються лише статтями у періодичних виданнях [9, 10, 11; 12, 27]. Значне місце в дослідженні порушеної теми посідають власні спогади В.С. Петрова [20, 21]. На глибоке переконання автора, порушена проблема нині потребує детальніших наукових вислідів.

В.С. Петров народився 22 червня 1922 р. у с. Дмитрівка Приазовського району Запорізької області в селянській родині. Дитячі роки Василя Степановича

не були легкими. Будучи малолітнім хлопчиком, втратив матір, змушений був жити з мачухою, бо батько одружився вдруге. У 30-х рр. батька відправили на будівництво Біломорканалу [12]. Невдовзі почався голодомор 1932–1933-х рр., під час якого Василь Степанович втратив меншого брата.

1939 р. В.С. Петров закінчив школу і без відома рідних через військовий комісаріат, додавши рік до свого віку, оскільки ще не мав 18 років, вступив на навчання до Сумського артилерійського училища, по закінченні якого 6 червня 1941 р. отримав звання лейтенанта [24].

Для проходження подальшої служби молодий офіцер направлений до укріпрайону м. Володимир-Волинський, куди прибув 14 червня 1941 р. Призначений заступником командира 3-ї батареї 92-го окремого артилерійського дивізіону 27-го стрілецького корпусу 5-ї армії Київського особливого військового округу (КОВО, з 22 червня – Південно-Західний фронт) [20, 24; 25].

Як згадував у своїх спогадах В.С. Петров, у червні 1941 р. про неминучість війни неодноразово йшлося у військових колах [20, 76]. Командування КОВО ще в лютому 1941 р. розробило план прикриття державного кордону, відповідно до якого 5-та армія мала охороняти кордон довжиною 174 км. Зі свого боку командування 5-ї армії для виконання поставленого завдання у травні 1941 р. розробило власний план, згідно з яким створювалися дві ділянки прикриття. Першу займали бійці 15-го, другу – 27-го стрілецьких корпусів [23, 324].

У травні 1941 р. до штабів усіх частин 27-го стрілецького корпусу були розіслані інструкції про дії на випадок війни. Крім того, напередодні війни частини корпусу постійно проводили військові навчання. Щоб уникнути провокацій, артилеристи мали наказ не вступати в бій одразу після порушення державного кордону ворогом [20, 68].

Про перші хвилини нападу нацистської Німеччини на СРСР Василь Степанович Петров згадував так: «Спросоння я не міг зрозуміти, що відбувається. Тремтіли стіни. Бите скло... Війна! Я подивився на годинник – 3 години 02 хвилини...» [20, 189].

Уже за 30 хвилин, о пів на четверту ранку, 3-тя батарея 92-го окремого артилерійського дивізіону зайняла позиції в районі, який був указаний в інструкціях про дії на випадок війни – біля кладовища с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області, проте наказу про відкриття артилеристами вогню не надійшло. Надійшов інший наказ – зайняти позиції біля населеного пункту Октави [20, 192–193]. Батарея зайняла нові позиції, проте наказу про відкриття вогню довелося чекати ще декілька годин. Лише на 12 годину дня надійшли координати та наказ відкрити вогонь [20, 217]. Саме в цей час розпочалися зустрічні бої, коли ворог уже просунувся на 10-20 км углиб від кордону [23, 341].

У перший день війни упродовж восьми годин 3-тя батарея вела безперервний вогонь по ворогу. Бійці відбили 27 ворожих танків, 6 із яких були виведені з ладу [28, 9]. З часом з'ясувалося, що бійці 92-го окремого артдивізіону опинились в оточенні. Артилеристи пошкодили гармати і впродовж кількох діб із боями проривалися до своїх військ. Вийшли з оточення 25 червня 1941 р. на лінії оборони 61-го стрілецького полку 45-ї стрілецької дивізії – поблизу м. Ковель [20, 252].

Після короткого відпочинку артилеристи 92-го окремого артилерійського дивізіону ввійшли до складу Ковельського гарнізону та 124-ї стрілецької дивізії 27-го стрілецького корпусу 5-ї армії Південно-Західного фронту.

У складі цього військового з'єднання 92-й артилерійський дивізіон, як піхотна частина, брав участь в обороні м. Луцьк, перебуваючи на позиції в с. Княгинине (нині с. Маяк), розташованому за 7 км від Луцька.

1-й взвод 3-ї батареї 92-го артдивізіону, яким командував В.С. Петров, зайняв позиції на правому фланзі оборони – стратегічно важливій висоті. Мета взводу – перешкодити ворогу зайти з флангу основним силам 124-ї стрілецької дивізії. З поставленим завданням взвод Василя Степановича впорався, однак знову опинився в оточенні. Завдяки чіткому керівництву молодого лейтенанта бійцям удалося прорватися до своїх військ [20, 270 – 272].

30 червня 1941 р. Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення зайняти позиції на старому кордоні по лінії Білокоровичі – Новоград-Волинський – Шепетівка – Проскурів (нині – Хмельницький) – Кам'янець-Подільський. 5-та армія, куди входив 92-й окремий артилерійський дивізіон, розмістилася на лінії Новоград-Волинський – Коростишів [25, 71].

Після запеклих боїв на кордоні артдивізіон вийшов з оточення. 5 липня 1941 р. надійшов наказ командування 5-ї армії про розформування 92-го окремого артилерійського дивізіону, особовий склад якого підпорядковувався 231-му артилерійському полку 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії Південно-Західного фронту, в якому В.С. Петров був призначений командиром артилерійського взводу [18]. Тепер оборона підступів до столиці України – Києва стала пріоритетним завданням.

Під час Київської оборонної операції (11 липня – 26 вересня 1941 р.) війська 5-ї армії займали позиції на північній ділянці фронту, спираючись на Коростенський укріпрайон [3, 84]. Упродовж місяця вдавалося стримувати наступ ворога. Особливо запеклі бої відбувалися за м. Малин Житомирської області, місто декілька разів переходило з рук у руки. У розпалі битви за місто в артилеристів закінчилися боєприпаси, а склад розміщувався в с. Головки, яке було захоплене ворогом.

Щоб дістати боєприпаси, на Головки було проведено артналіт, під час якого В. Петров зі своїми бійцями увірвався до складу й дістав снаряди [28, 10]. Ворог захопив Малин, а особовий склад артилерійського полку отримав наказ форсованими темпами відступати через м. Чорнобиль на Чернігів [21, 31].

У ході оборони Чернігова 231-й артилерійський полк підтримував 45-ту стрілецьку дивізію, яка була перекинута з дніпровського рубежу і 31 серпня вступила в бій. Завданням дивізії було прикриття розриву між 20-ю та 62-ю стрілецькими дивізіями 5-ї армії Південно-Західного фронту на ділянці оборони 45-ї стрілецької дивізії – с. Халявин – с. Юр'ївка Чернігівського району, бо через цей рубіж проходило стратегічно важливе шосе – Гомельський шлях, по якому наступала 134-та піхотна дивізія ворога [4, 251].

За наказом начальника артилерії 45-ї стрілецької дивізії 231-й артилерійський полк підтримував вогнем бійців 10-го стрілецького полку і впродовж останніх днів

серпня – перших днів вересня 6-та батарея 231-го корпусного артилерійського полку В.С. Петрова займала позиції біля с. Полуботки Чернігівського району. Перебування на цих позиціях для лейтенанта В.С. Петрова залишилося в пам'яті на все життя, адже тут він зустрів дівчину, яка надовго запала йому в душу [21, 155].

Упродовж декількох днів артилеристи вели безперервний вогонь по ворогу, виконуючи наказ Генерального штабу від 2 вересня 1941 р. про необхідність утримання міста будь-якою ціною. Проте на цей час ворог підійшов до околиць міста з півночі та зі сходу і посилив свій натиск. Сили оборонців уже були на межі, і довго стримувати навалу нацистських військ не було можливості. Усі ці обставини в перші дні вересня 1941 р. призвели до загрози оточення всієї 5-ї армії. Штаб армії на чолі з генералом М. Потаповим ухвалив рішення відводити війська на південний схід. Кожна військова частина розробила свій план відступу.

Відповідно до наказу командування 231-го корпусного артилерійського полку прикривати відхід залишився 19-річний лейтенант В.С. Петров з однією гарматою та з 14 бійцями – обслуга гармати, два розвідники, телефоністи, артилерійські майстри, санінструктори, які займали позиції біля с. Полуботки. В.С. Петров дістав завдання протриматися одну годину, і якщо підійде піхота, то передати їй свої позиції. Виконавши поставлене завдання, В.С. Петров зі своїми бійцями відступив через м. Чернігів до с. Підгірне Чернігівського району Далі командування 45-ї стрілецької дивізії наказало підтримати наступ піхоти, який, на жаль, не вдався, і радянські частини змушені були відступати [21, 182–185].

Війська Південно-Західного фронту з боями відійшли на територію Лохвицького району Полтавської області, де розділися на дві частини. Одна частина на чолі з командуванням фронту 20 вересня 1941 р. потрапила в оточення в урочищі Шумейкове, де була розбита.

Інша частина сил фронту та 231-й корпусний артилерійський полк відступили до с. Сенча Лохвицького району, де збиралися форсувати р. Сула, однак були атаковані ворогом, а після бою виявилось, що противник оточив радянські війська, особовий склад яких виходив розрізненими частинами. В.С. Петров, очоливши бійців, упродовж декількох тижнів вибирався з оточення. До своїх військ Василь Петров приєднався біля м. Гадяч.

Після тяжких оборонних боїв і виходу з оточення лейтенант (з 15 грудня 1941 р. – старший лейтенант) В.С. Петров призначений командиром взводу 595-го артилерійського полку протитанкової оборони Резерву Головнокомандування Південно-Західного (з березня 1942 р. Брянського) фронту [24].

У складі полку Василь Степанович брав участь у Воронежсько-Ворошиловградській оборонній операції (28 червня – 24 липня 1942 р.). Під час операції війська Брянського фронту займали 350-кілометрову смугу оборони – від м. Бельов до верхів'я р. Сейм [3, 105].

На початку липня 1942 р. ворог посилив натиск. У районі с. Бистрець В.С. Петров керував батареями, які відбили 3 танкові атаки. У результаті ведення вогню прямою наводкою було підбито 17 танків та вбито 700 солдатів та офіцерів нацистських військ. Форсуючи р. Дон під постійним бомбардуванням, Василь

Петров урятував 4 гармати і близько 20 автомобілів [8]. За ці мужні дії Василь Степанович отримав першу нагороду – орден Червоної Зірки [24].

Наприкінці липня 1942 р., відповідно до наказу Ставки Верховного Головнокомандування, з частин Брянського фронту був утворений Воронежський фронт, куди із серпня увійшов 595-й артилерійський полк протитанкової оборони Резерву Головнокомандування.

Із завершенням оборонних боїв під Сталінградом і переходу 11 листопада 1942 р. радянських військ у наступ, розпочалися активні дії й на інших фронтах. 13 січня – 3 березня 1942 р. військами Воронежського фронту та частинами сил Брянського і Південно-Західного фронтів було проведено Воронежсько-Харківську стратегічну наступальну операцію, основним завданням якої був розгром ворожої групи армій та визволення міст Воронеж, Курськ, Белгород, Харків [3, 119].

На завершальному етапі операції – у Харківській фронтовій наступальній операції (2 лютого – 3 березня 1943 р.) – В.С. Петров у складі своєї частини тіснив ворога від м. Белгород, а вже 16 лютого 1943 р. разом з військами інших частин брав участь у першому визволенні м. Харків [19, 249]. У березні 1943 р. ворог перейшов у контрнаступ, у результаті якого виникла загроза оточення частини Воронежського фронту, що призвело до відступу на р. Сіверський Донець [17, 16–19]. Під час відступу В.С. Петров зі своєю 4-ю батареєю прикривав відхід радянських військ з м. Харків.

Після закінчення операції стало зрозуміло, що ворог ще не зломлений, тому потрібні сили для його знищення. Саме з цією метою в квітні 1943 р. Ставка Верховного Головнокомандування СРСР розробила план однієї з вирішальних битв Великої Вітчизняної війни – на Курській дузі (5 липня – 23 серпня 1943 р.)

Згідно з планом Курська битва складалася з двох етапів: оборонного та наступального. В оборонному брали участь війська Воронежського та Центрального фронтів.

В.С. Петров у ході Курської битви – капітан, заступник командира 1850-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 32-ї окремої винищувально-протитанкової артилерійської бригади 40-ї армії Воронежського фронту [24]. 12 липня 1943 р. він брав участь у найбільшій зустрічній танковій битві періоду Великої Вітчизняної війни, що розгорнулася на Прохорівському полі. 19 липня в районі населеного пункту Липові Балки 1850-й артполк перейшов у наступ [8].

На завершальному етапі Курської битви, у ході Белгородсько-Харківської наступальної операції (3–23 серпня 1943 р.), 1850-й винищувально-протитанковий артилерійський полк знаходився у складі танкової групи прориву. Капітан В.С. Петров керував батареями полку, які супроводжували 99-ту танкову бригаду 69-ї армії Воронежського фронту.

19 серпня 1943 р. під с. Ревки Лебединського району Сумської області, завдяки сміливим та рішучим діям Василя Петрова, було відбито ворожий контрнаступ. Це забезпечило нашим військам успішне визволення м. Лебедин. За успішне командування в цьому бою капітан В.С. Петров був нагороджений орденом Червоного Прапора [8].

По завершенні Курської битви наступальний порив Червоної армії вже не можна було стримати. З тяжкими боями воїни виконували поставлені завдання. Основним завданням Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції (26 серпня – 30 вересня 1943 р.), в якій брали участь війська Воронежського фронту, був вихід до Дніпра [17, 21–29].

14 вересня 1943 р. у ході операції в Лохвицькому районі Полтавської області капітан Василь Петров швидко і без втрат організував переправу трьох батарей 1850-го артполку через р. Сулу під сильним бомбардуванням ворога. Завдяки вмілому та хороброму командуванню офіцера, який був поранений, але не залишив бойових порядків, батареям удалося одразу вступити в бій на іншому березі, й далі вести наступ [8].

Виконуючи обов'язки командира полку, у ніч з 23 на 24 вересня 1943 р. у районі м. Ржищів та с. Балико-Щучинка Кагарлицького району Київської області капітан В.С. Петров польовими силами та засобами вміло і швидко організував форсування Дніпра й захоплення та утримання позицій на його правому березі [8].

1 жовтня 1943 р. під час боїв за утримання Букринського плацдарму, коли всі офіцери полку перебували в одному окопі, Василь Степанович помітив, що немає його товариша – капітана Г. Білого. Невдовзі знайшов друга мертвим. Несучи тіло побратима до частини, потрапив під ворожий артобстріл, втратив свідомість. Непритомного капітана В.С. Петрова бійці знайшли серед мертвих, підготовлених похоронною командою до поховання. За наказом командира полку В.С. Петрова відправили до госпіталю, де він, завдяки професійності лікарів, вижив, проте втратив обидві руки [22]. Ампутація рук для будь-якої людини – трагедія. Василю Степановичу це нещастя допомогли пережити друзі й однополчани, які постійно надсилали листи [14; 15]. У листах товариші намагались переконати В.С. Петрова, що життя триває, що потрібно боротися зі своїми недугами, і наводили приклади, коли люди перемогли інвалідність і жили повноцінним життям [28, 25–26].

Василь Петров відповідав на кожний лист, спочатку просив писати товаришів, а потім за допомогою протезів навчився писати сам. Певною втіхою у важкий час реабілітації було присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 грудня 1943 р. за успішні бої під час утримання Букринського плацдарму.

Після тривалого лікування В.С. Петрову запропонували зайнятися громадською роботою, але впродовж декількох місяців він наполегливо писав листи в Ставку ВГК із проханням повернути його до діючої армії. 20 грудня 1944 р. В.С. Петров у військовому званні майора повернувся до своєї частини – 248-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку 11-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади 52-ї армії 1-го Українського фронту на посаду заступника, а з лютого 1945 р. – командира полку [24].

На фронт В.С. Петров повернувся в період підготовки та проведення однієї з найбільших стратегічних операцій Великої Вітчизняної війни – Вісло-Одерської (12 січня – 3 лютого 1945 р.). Операція розпочалася з успішних дій артилеристів, удар яких деморалізував і позбавив боєздатності ряд частин німецької армії. У рамках

операції військами 1-го Українського фронту проведено Сандомирсько-Сілезьку фронтову операцію (12 січня – 3 лютого 1945 р.). У результаті розгромлено значні сили ворога, визволено Південну Польщу, захоплено плацдарми на лівому березі р. Одер і перенесено бойові дії на територію Німеччини [3, 160–161].

У зв'язку з політичними обставинами, наступ на цьому напрямі був призупинений. Основна увага була зосереджена на Східній Пруссії, де керівництво Радянського Союзу планувало поширити свій вплив, тому не хотіло допустити туди війська союзників по антигітлерівській коаліції. Одночасно нацистське командування намагалося скористатися моментом і відкинути Червону армію із зайнятих позицій на р. Одер.

9 березня 1945 р. значні сили ворога перейшли в наступ у районі Грос Нойкирх – 10 км південніше м. Козель, де перебував 248-й гвардійський винищувально-протитанковий артилерійський полк 11-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади. Гвардії майор В.С. Петров уміло керував боєм, особисто перебував у бойових порядках полку. Атаку ворога було відбито [13].

15 березня 1945 р. після оборонних боїв 248-й гвардійський винищувально-протитанковий артилерійський полк перейшов у наступ, під час якого В.С. Петров підтвердив своє реноме – талановитого офіцера, умілого тактика та стратега. Під час бою бійці полку знищили понад десять вогневих точок противника та більше ста солдатів й офіцерів.

За поданням командира 11-ї гвардійської винищувально-протитанкової артилерійської бригади полковника І.В. Купіна, 7 квітня Василя Степановича втретє було представлено до нагороди орденом Червоного Прапора за успішні оборонні бої 9 березня та прорив 15 березня 1945 р. [8]. Для святкування часу не було, адже відбувалися завершальні битви війни, у яких Василь Петров не поступався своєму життєвому кредо – виконувати обов'язок із честю.

Упродовж 19 – 20 квітня 1945 р. у районі с. Ніски (Німеччина) підрозділи 248-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку під безпосереднім керівництвом майора В.С. Петрова захопили вигідний плацдарм, із якого відбили декілька атак ворога, чим перешкодили противнику перерізати шосе Ротенбург-Ніски, по якому рухалися частини радянських військ до м. Дрезден.

Останній бій війни для Василя Степановича відбувся 27 квітня 1945 р. біля м. Дрезден. У напружений період бою він особисто підняв в атаку бійців своєї частини та сусідніх підрозділів. Під час бою ворожий снайпер поранив В.С. Петрова в обидві ноги [13]. Товариші командира хотіли вбити стрільця, але він наказав його відпустити. Пізніше у своїх спогадах В.С. Петров так пояснив своє рішення: «... Війна вже завершувалась, і смерть цього хлопця вже нічого не змінювала. По нашивці на його френчі було зрозуміло, що на фронті він з 1941 р. Ця людина пройшла всю війну, і коли до її закінчення лишилися лічені дні, він повинен був померти? Несправедливо...».

27 червня 1945 р. за виявлену мужність у завершальних боях Великої Вітчизняної війни майор В.С. Петров був вдруге удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Акумулюючи висловлене, слід зазначити, що постать двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова унікальна не лише у вітчизняній історії, а й у світовій, адже відомі лише поодинокі випадки, коли після тяжкого поранення воїни поверталися до

бойових дій. Василь Степанович не лише повернувся, а й підтвердив, що він гідний високого звання офіцера. До кінця свого життя він не залишив улюблену справу – службу у Збройних силах України.

Джерела та література:

1. Автобіографія двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова. 07.12.1945 р. // Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі Фонди МКНМІВВВ). – КВ-222443.
2. Бойовий шлях 5-ї армії // МКНМІВВВ. – Архів відділу з вивчення бойових шляхів військових частин, з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу.
3. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Суриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
4. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Справочно-статистические материалы / [ред. А.П. Белобородова]. – М.: Воениздат, 1963. – 623 с.; Горишняк В. Василий Петров: лишь 40 лет спустя я узнал о решении Сталина оставить меня пожизненно в армии... / В. Горишняк, Я. Нагойный // Факты. – 2002. – 24 июля.
5. Владимирский А.В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г. / А.В. Владимирский. – М.: Воениздат, 1989. – 305 с
6. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2-х т. – Т. 2 / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1988. – 863 с.
7. Дважды Герои Советского Союза: альбом / В.С. Вуколов. – М.: Воениздат, 1973. – 248 с.
8. Двічі Герой Радянського Союзу В.С. Петров // МКНМІВВВ. – Архів відділу з вивчення бойових шляхів військових частин, з'єднань і подвигів Героїв Радянського Союзу.
9. Лемеха С. Минуле завжди з нами / С. Лемеха // Народна армія. – 2002. – 22 червня.
10. Лисниченко И. Распоров тяжелый китель дважды Героя Советского Союза генерала Петрова... / И. Лисниченко // Факты. – 2003. – 26 сентября.
11. Лисниченко И. Зачем мне сердце, если у меня нет руки и не будет ног? / И. Лисниченко // Факты. – 2004. – 15 апреля.
12. Лисниченко И. «Сколько племянница ни гадала нашему отцу, получившему на сына две похоронки... / И. Лисниченко // Факты. - 2004. - 17 апреля.
13. Лист нагородний – представлення до звання двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова // Фонди МКНМІВВВ. – КВ-222448.
14. Лист від фронтового товариша А.М. Берковського до двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова // Фонди МКНМІВВВ. – КВ-223157.
15. Лист від Героя Радянського Союзу І.В. Купіна до двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова // Фонди МКНМІВВВ. – КВ-223158.
16. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939-1945) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 464 с.

17. Лысаковский Ю.Ю. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. / Ю.Ю. Лысаковский, В.Н. Нестеров. – К.: КВНО, 1995. – 232 с.
18. Одинец М. Пожизненно в строю / М. Одинец, И. Шатуновский // Правда – 1977. – 31 марта.
19. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / Дударенко М.Л., Перечнев Ю.Г., Елисеев В.Т. и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.
20. Петров В.С. Прошлое с нами: Кн. 1 / В.С. Петров. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 525 с.
21. Петров В.С. Прошлое с нами: Кн. 2 / В.С. Петров. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 495 с.
22. Романовский С. Бог войны в одежде штатской? / С. Романовский // Собеседник – 1991. – № 9.
23. Рунов В.А. 1941. Первая кровь / В.А. Рунов. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 512 с.
24. Список послужный двічі Героя Радянського Союзу В.С. Петрова. 04.03.1949 р. // Фонди МКНМІВВВ. – КВ-222442.
25. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. : в 3-х т. – Т. 1 / А.А. Вовк и др. – К.: Политиздат Украины, 1958. – 387 с.
26. Чудов И.С. Дважды Герой Советского Союза Василий Степанович Петров / И.С. Чудов. – М.: Центральный музей Советской Армии, 1960. – 12 с.
27. Хмелев С. Нет на свете такой силы, которая могла бы одолеть силу Духа / С. Хмелев, В. Рябцев // Киевский вестник. – 2005. – 7 апреля.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф 166. – Оп. 3. – Спр. 25. – 38 арк.

© **Владимир РУГАЛЬ**

ВАСИЛИЙ ПЕТРОВ: ИЗВИЛИСТЫМИ ДОРОГАМИ ВОЙНЫ

Рассматривается боевой путь дважды Героя Советского Союза Василия Степановича Петрова – уроженца с. Дмитровка Приазовского района Запорожской области, в Великой Отечественной войне.

Ключевые слова: В.С. Петров, артиллерия, Великая Отечественная война, артиллерийский полк, артиллерийская бригада, армия, фронт.

© **Volodymyr RUGAL**

VASILY PETROV'S MILITARY ACTIVITIES 1939–1945

The article deals with the period of Vasily Stepanovich Petrov's, twice Hero of the Soviet Union, born in Dmitrovka in Azov district of Zaporozhye region, and combatant way during World War II.

Key words: V. Petrov, artillery, the Great Patriotic War, an artillery regiment, artillery brigade, army.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 355.48(430:47)«1942/1943»(093):069.8

© **Світлана ДАЦЕНКО**

ПИШУ ТОБІ З-ПІД СТАЛІНГРАДА (на основі епістолярної колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»)

Розглянуто колекцію листів із фондозбірні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», датованих липнем 1942 р. – березнем 1943 р. Акцентовано увагу на їхньому інформативному потенціалі. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є цінним історичним джерелом для розкриття подій Сталінградської битви.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; Сталінградська битва; епістолярні джерела.

Понад 70 років тому завершилася Сталінградська битва – одна з наймасштабніших у цивілізаційній історії людства. Тому варто говорити не лише про колосальні втрати з обох сторін, а насамперед про силу духу тих, хто став на захист Вітчизни, людей, котрі переламали хребет потужній, зцементованій страхітливим нацистським ідеологічним конструктом ворожій армії, яка, здавалося б, уже була близькою до своєї мети. Події на Волзі стали знаковими в історії нашої держави – у ході цих боїв визволили перші населені пункти України. Учасниками Сталінградської битви були тисячі українців. Серед її 112 учасників, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, 15 – з України.

Хід Сталінградської битви досить детально висвітлений у радянській історіографії – наукових працях, мемуарах, газетних та журнальних статтях, десятках художніх фільмів [2; 4; 5; 6; 8; 15; 16; 17; 18; 22; 48]. На пострадянському просторі до цієї теми зверталось чимало російських та зарубіжних дослідників [1; 7; 9; 12; 13; 14; 19; 20; 21]. В українській історіографії проблема висвітлюється переважно в газетних та журнальних публікаціях, приурочених черговій річниці битви за Сталінград [3; 10; 11].

Метою цієї статті є спроба відтворити події Сталінградської битви не офіційною мовою, а епістолярними спогадами її безпосередніх учасників: рядових бійців, офіцерів, генералів, тих, хто був на передньому краї і щоденно, по кілька десятків разів, дивився смерті у вічі. У короткі хвилини перепочинку адресанти повідомляли

рідним та близьким про те, що відчують, про що думають, як воюють, висловлювали своє ставлення до ворога, зневагу, презирство, ненависть, а разом із тим і сподівання та надію на зустріч. Аналізований комплекс фронтових листів – це лише невеличкий пласт актів солдатської кореспонденції, датованих липнем 1942 р. – березнем 1943 р., із фондової колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Пожовклі клаптики паперу, поштові картки, телеграми та солдатські «трикутники» – своєрідні фрагменти того життя, свідки жорстокого часу. Учитуючись у зміст листів, можна глибше відчувати епіцентр бою, продертися крізь ідеологічні нарости до чистої, невідфільтрованої людської пам'яті.

«...Німець проклятий знову затіяв свою «бліц-війну», але ми всі переконані, що скоро його зупинять і тоді справа за нами – гнати проклятих фріців. Ні у кого з хлопців немає навіть нотки невпевненості у розгромі німців. 15.07.1942 р.», – так аналізує ситуацію на фронтах у листі до матері молодший сержант Б.М. Красноплахтич – командир відділення 20-ї окремої стрілецької бригади 53-ї армії Північно-Західного фронту [23].

Що ж відбувалося в цей період на сталінградському напрямі? У липні 1942 р. передові частини 6-ї піхотної, 4-ї і 1-ї танкових армій Вермахту вийшли до р. Дон. Війська Південно-Західного фронту, вимотані в попередніх боях, не мали змоги зупинити їх. Виникла загроза прориву противника в район Сталінграда та його захоплення. Утрата міста означала б утрату важливого залізничного вузла, через який ішли магістралі в Середню Азію, на Урал та Кавказ. Зважаючи на це, Ставка Верховного Головнокомандування висувала на рубіж Дону 62-гу, 63-тю та 64-ту армії. У Директиві Ставки ВГК від 9 липня 1942 р. зазначалося: «...Будь-якою ціною очистити східний берег р. Дон від противника і закріпитися для оборони на цьому березі» [20, 169]. Розпач і відчай відчуються у листі до рідних майора І.Т. Артеменка – заступника командира 27-ї окремої залізничної бригади Південно-Західного фронту: «...Збулися мої прогнози про вихід противника до Дону, а потім вниз на південь. Невже верховне командування не знає цього? Адже настане час, коли противник вийде в тил нашого південного угруповання ідесь на Дону з Таганрога і півночі зімкнеться кільце, і знову втрати техніки, людей, знову формування нових армій... Зараз знаходжуся в останньому українському селі – Фрунзе, а далі – Росія. Прощай, рідна Україно, тебе любив я, як матір, ти мене зростила і виховала. За тебе я був поранений, за тебе не пошкодую і життя. Скоро, скоро, Україно, ти знову станеш моєю рідною як і раніше. Батько, мати, сестра, брат – всі там, за Дніпром. Як це було близько раніше, і як далеко тепер... Ворошиловградська область. 8.07.1942 р.» [25]. У його листі – сум за втраченою українською землею, пошук умотивованих висновків у діях радянського командування.

12 липня 1942 р. створено Сталінградський фронт, який об'єднав війська вказаних армій, а також 21-шу армію, яка відійшла за р. Дон. Розгорнулися жорстокі оборонні бої. 17 липня 1942 р. передові частини 6-ї німецької армії вийшли на рубіж рік Чир і Цимла. Це стало початком Сталінградської оборонної операції. Указаний рубіж розміщувався у смузі дій 64-ї армії Сталінградського фронту, яка вже вийшла за р. Дон і перебувала на марші в постійних боях. «...Я за Доном. Було дуже скрутне становище. Але вийшов цілим, неушкодженим... 18.07.1942 р.», – повідомляє сестрі капітан П.С. Онопрійко –

командир батальйону 434-го стрілецького полку 169-ї стрілецької дивізії 64-ї армії Сталінградського фронту [29]. У вересні 1942 р. полковник О.М. Ткачов – командир 19-ї окремої залізничної бригади Воронежського фронту розповідав дружині про події на своїй ділянці фронту: «...На нашому напрямку німець через р. Дон не перейшов, наші воїни тримали і тримають оборону...Багато німецьких солдатів загинуло під час спроби перейти річку... 29.09.1942 р.» [42].

Слід зазначити, що авторами кількох десятків листів з-під Сталінграда, використаних у цій роботі, є генерали, полковники, майори, капітани, лейтенанти – і жодного рядового. Змістовний і грамотний текст цих листів, написаних людьми, у яких уже є певна освіта, своя філософія, життєва позиція. Та й листи їхні збереглися, тому що відправляли їх у тил. Однак відомо, що серед 1,1 млн загинлих у цій битві більше половини – рядові бійці. Висновок напрашується сам: прості солдати в боях на передовій не мали змоги часто писати, не мали вони і кому адресувати свої листи, їхні рідні, можливо, залишилися на окупованій території, куди пошта не надходила. Тому наведені в роботі цитати не повністю характеризують атмосферу бойового духу, людських почуттів на фронті, аднак дають змогу віддзеркалити загальний, здебільшого оптимістичний настрій. Крім того, кожен з адресантів передбачав офіційну військову цензуру. Самоцензура не дозволяла їм бути відвертими в описі побаченого і в своїх роздумах про побачене, пережите. «Не можна все описувати» – ця формула рефреном або з видозмінами, багатозначними натяками постійно пронизує більшість фронтових листів.

Якщо уважно вчитатися у фронтові листи, то можна виявити калейдоскоп почуттів і багатоголосся думок, мрій їхніх авторів. За зовнішньою непоказністю, сухістю, строгістю поспіхом написаних рядків ховалися людські душі, турбота батьків, дбайливих синів, закоханих воїнів, мрії про майбутнє щасливе подружнє життя, туга за рідною домівкою. У багатьох листах немає героїки, пафосу, у них відбивається повсякденна ратна праця, а війна постає як звичайна робота, тільки з постійною загрозою для життя, війна без страху, війна, що стала звичайною справою. «... Живу, як і раніше, важким солдатським життям. Робота моя – це знищення коричневої чуми, яка поганить нашу руську землю. Думаю, що незабаром відгонимо німця від Сталінграда подалі, на захід. Про себе писати немає чого: одягнені тепло, «горючого» по 100 грам дістається, на жаль, малувато, та батько [командир дивізії – С.Д.] більше не дає... 28.10.1942 р.», – ділиться своїми думками в листі Герой Радянського Союзу майор П.У. Перегуда – командир 956-го стрілецького полку 299-ї стрілецької дивізії 66-ї армії Донського фронту [26]. Про бойові дії, як про щось звичне, навіть буденне, розповідає Герой Радянського Союзу полковник А.І. Лосєв – командир 29-ї стрілецької дивізії 62-ї армії Сталінградського фронту: «...Всі ці дні йдуть жорстокі бої. Ми воюємо з полчищами варварів, захищаючи рідний Сталінград. З 18.08 я команду дивізією. Мені важко, але я стараюся працювати як можна краще... Пробач, не можу більше писати, бо йде бій, а я повинен ним керувати. 5.09.1942 р.» [36].

Битва за Сталінград стала початком корінного перелому не лише в ході Другої світової та Великої Вітчизняної війн, а й початком перелому світосприйняття,

душевного стану людини, яка перебуває не просто в екстремальній ситуації, а в ситуації, що постійно загрожує її життю. Саме в період найбільш напружених боїв у листах фронтовиків простежується дух жертвності, помсти і навіть фаталізму, філософія якого іноді супроводжувалася передчуттям неминучої загибелі, про що з нещадною відвертістю нерідко фронтовики повідомляли своїм близьким. Характерними в цьому сенсі є рядки з листа капітана П.С. Онопрійка: «...Мені пішов 24-й рік. І в такі роки так багато доводиться воювати, працювати. Мною ще замало зроблено для Батьківщини, ще в Україні господарює людоджер-Гітлер, ще багато матерів, братів, дітей і сестер знаходяться в його лапах. Якщо після цієї війни знайдеш батьків, а мене не буде в живих, ворожа куля відбере моє молоде життя, то ти передай їм, що Петро став не тим Петькою, що був, а зовсім інший, розуміючий життя. 5.10.1942 р.» [30]. Ці слова стали пророчими. Восени 1943 р. під час форсування Десни майор П.С. Онопрійко загинув. У фондозбірні музею зберігається понад 20 листів Петра Степановича, адресованих сестрі, яка й передала їх у 1990 р. [24].

Змінив своє ставлення до життя, рідних і 27-річний майбутній Герой Радянського Союзу Олександр Колбеєв – командир ескадрильї 190-го штурмового авіаційного полку 214-ї штурмової авіаційної дивізії 8-ї повітряної армії Сталінградського фронту: «...До сьогоднішнього дня знаходжусь на Сталінградському фронті... Все, що я тут пережив, наклало великий відбиток, єдине, що можу сказати – живий, але не знаю, що буде завтра, та буду вірити в краще... 3.11.1942 р.» [28].

За подіями на берегах р. Волги стежив увесь світ. Солдати, які перебували на різних ділянках радянсько-німецького фронту, висловлювали підтримку, ділилися радістю від перемог сталінградців зі своїми рідними. «...Ти, напевно, читала про наші бойові успіхи на Сталінградському напрямі. Незабаром німець побіжить, як проклятий. Буде і на нашій вулиці свято. 27.11.1942 р.», – переконаний лейтенант І.М. Пересащенко – командир роти 714-го стрілецького полку 395-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту [47]. Іван Миколайович воював у складі 395-ї шахтарської дивізії, яка на той час вела бої за Кавказ на туапсинському напрямі. Кожна перемога під Сталінградом заряджала бійців оптимізмом і вірою в успіх. «... Люба, разом з тобою радію успіху наших військ на Західному та Сталінградському напрямках. 1.12.1942 р.», – писав наречений лейтенант Б.І. Плюсін – начальник розвідувального дивізіону 770-го артилерійського полку 245-ї стрілецької дивізії 34-ї армії Північно-Західного фронту [40].

Аналізуючи таке джерело, як фронтові листи, слід зазначити, що хоча воно і є масовим, аднак під час роботи з ним, як правило, доводиться мати справу з одиничними примірниками багатьох авторів, тоді як комплекси листів однієї особи трапляються зрідка. Проте в епістолярній колекції музею є такі унікальні знахідки. У цій роботі використано листи П.П. Москвіна, П.С. Онопрійка, Н.Г. Єльченка. Комплекс листів одного автора дає можливість не лише простежити послідовність подій, а й проаналізувати зміну всього спектра почуттів, переживань від побаченого, витриманого бійцем. Своєрідна хроніка Сталінградської епопеї в монологах інструктора Політуправління Сталінградського фронту Петра Москвіна: «...Під свист

куль німецьких автоматників пишу тобі листа. За наказом командування терміново виїхав у Сталінград. Там пробуду кілька днів, потім знову на фронт. Щоденно не можу писати листи. 7.08.1942р.» [31]. «... Вже понад місяць за місто С. йдуть безперервні жорстокі бої... Гітлер кидає на місто щоденно все нові й нові поповнення... але місто стоїть і буде стояти, як і колись, вірним стражем на Волзі. 19.09.1942р.» [32]; «... Живий-здоровий. Міцно гонимо і громимо фашистську німчуру. Волзька твердиня – Сталінград – вистояла перед наступаючим ворогом. Три місяці йшли безперервні жорстокі бої за місто. Йдуть і зараз. Але тепер стало очевидно: Сталінград назавжди залишиться нашим. Німцям у захопленій частині міста стає не по собі. Сталінградці набагато зміцніли ... Про себе? Радію, що став безпосереднім учасником битви на одній з вирішальних ділянок Вітчизняної війни... 28.11.1942 р.» [33]; «... Повернувся з західного берега Дону, де наші бойові орли знищують і гонять фашистських варварів. Дороги втечі гітлерівців усіяні тисячами трупів і колосальними трофеями... Під Сталінградом німцям здорово влетіло. Але це лише початок. Будьте впевнені, що наступ сталінградців буде достатньо героїчний і безприкладний... 13.12.1942 р.» [34].

З огляду на те, як відбувалися події на сталінградському напрямі, змінювався і «настрій» листів. З початком контрнаступу радянських військ червоною ниткою у фронтових епістоляріях проходить упевненість у неминучій поразці ворога, віра в повний розгром нацистських орд, гордість за те, що солдат був учасником цієї епохальної події, яка змінила хід історії. 19-річний киянин Михайло Сегай заспокоює рідних та ділиться успіхами бійців 1-ї гвардійської армії на середньодонському напрямі: «Дорога мамочко! Вибач, рідненька, що пишу неакуратно, але повір, не моя вина. 16 грудня вранці наш дивізіон разом зі всією 1-ю гвардійською армією розпочали прорив фронту на Середньодонському напрямі. У повітря злітали бліндажі, пекельним полум'ям горіло все після залпів наших «катюш». До кінця дня була зламана оборона німців і ми пішли!!! Десятки кілометрів в день! Ми на машинах ледве встигали за піхотинцями. Панічний відступ німців і макаронників триває... Не хвилюйся, коли довго не буде листів. Надзвичайно важко їх відправляти... 16.12.1942 р.» [39].

Як відомо, 16 грудня 1942 р. ударні групи Південно-Західного фронту після півторагодинної вогневої підготовки перейшли в наступ. Війська 1-ї гвардійської армії прорвали оборону противника. Так почалося визволення окупованої території України. Кожний українець-фронтвик мріяв побачити визволеною свою рідну землю. І запевняв у цьому рідних. «... Ми маємо гарні успіхи. Німці відступають у хаосі, несуть колосальні втрати. Незабаром будемо в Україні. 24.01.1943 р.», – стверджує підполковник Ю.Ю. Бережний – командир 15-го окремого запасного полку зв'язку Сталінградського фронту [27]. Схиляє голову перед мужністю, героїзмом, витривалістю своїх підлеглих полковник К.А. Гуров – член Військової ради 62-ї армії Сталінградського фронту: «... Ви вже, звичайно, чули з повідомлень Радінформбюро, що ліквідація оточених військ під Сталінградом наближається до кінця. Закінчується велика битва під Сталінградом повним розгромом німецьких військ. П'ять місяців жорстоких боїв нашої армії з німецькою грабармією повернули хід війни в нашу користь. Ініціатива перейшла в наші руки. Подібний розгром, який отримали німці під Сталінградом, ще не знала історія... 27.01.1943 р.» [46].

Саме в ці дні розпочалася остання сторінка героїчної битви за Сталінград. У районі Мамаєвого кургану об'єдналися війська 21-ї і 62-ї армій, розбивши німецьку армію на дві частини. Про останні дні боїв розповідає дружині військовий інженер 1 рангу М.І. Культин – начальник штабу інженерних військ 21-ї армії Донського фронту: «...Вдень наші «катюші» і «боги війни» (артилеристи) та соколята давали прикурити фріцам... Ми сидимо на висотах, а сонливі ганси – внизу... у них мало снарядів та куль... а ми вдень і вночі смалимо по них із їхніх гармат їхніми ж снарядами... Ми їм створили райське життя... 09.01.1943 р.» [43].

Подібної поразки, якої зазнали нацисти на Волзьких берегах, історія ще не знала. Такі висновки трапляються в багатьох листах. «...Перш ніж ти отримаєш мій лист, мої побратими в Сталінграді доб'ють тих «щасливчиків» з фашистів, котрим удалося через гори своїх трупів дістатися до міста. Якщо виживемо, а ми виживемо всім смертям на зло, то буде про що згадати і розповісти про дні минулі. А німці словом «Сталінград» ще сотні літ будуть лякати не тільки дітей, а й дорослих... 1.02.1943 р.», – читаємо в листі підполковника П.П. Москвіна [35].

Радістю перемоги ділиться з дружиною й генерал-полковник К.К. Рокоссовський – командувач Донського фронту. Саме його війська поставили останню крапку в цій битві: «Зіночко, радіо по всій нашій державі принесло радість, здивувало увесь світ новиною про ліквідацію німецьких військ під Сталінградом... Бравши участь в історичній епопеї на Волзі, радий тому, що мої танки першими увійшли до Сталінграда. Зіночко, ти не уявляєш як народ зустрічав своїх визволителів... 12.02.1943 р.» [37]. Такі ж радісні звістки отримували рідні, близькі та знайомі його бойових побратимів. «... Сьогодні у нас нечувана радість. О 14 годині 2.02.43 р. був знищений у Сталінграді останній німецький гад. Сталінград повністю очищений від німецьких окупантів, взято в полон більше 1000 солдатів і офіцерів, взято величезні трофеї. Сьогодні святкуємо перемогу! ... Посилаю тобі цей букет квітів у пам'ять і на честь нашої перемоги. 2.2.1943 р.», – писав дружині майор І.І. Метельов – командир 224-го стрілецького полку 36-ї гвардійської стрілецької дивізії 64-ї армії Донського фронту [45]. Ще не пораховані сотні тисяч полонених автор узагальнив як «понад 1000...». А капітан Д.А. Одоєв – командир батареї 297-го артилерійського полку 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії Воронежського фронту називає іншу цифру: «Привіт із приволзьких степів! ... З газет тобі відомо, що ми блискуче завершили розгром і знищили відбірні війська гітлерівської армії. Більше 300 тисяч гітлерівських головорізів знищено повністю разом з технікою... Історія ще не знала такого оточення! Під час воєнних дій я весь час знаходився під Сталінградом. Скажу тобі, що від міста залишилася одна назва, його практично не існує. Красень-Сталінград залишився лише в кіно. Саме у цьому місті німецьким псам покладено початок розгрому, який увійде в історію як початок розгрому німецького фашизму не тільки під Сталінградом, а й на всіх фронтах... 3.02.1943 р.» [44].

У листах фронтовики обмірковували та підбирали кожне слово, особливо, якщо мова йшла про противника. Простежуються характерні влучність та чіткість у висловлюванні негативного ставлення до ворога, тому доцільно буде скласти

своєрідний словник «ненависті до ворога». Д.А. Одоєв пройшов воєнну дорогу від західного кордону до Праги, в останні дні війни був важко поранений. У листі, написаному із сталінградських окопів, він називає противника «гітлерівськими головорізами, німецькими псами, гітлерівськими бандами». Пригадаємо інші фронтові послання: «проклятий фашист» (В.Є. Бочарников), «полчища варварів» (А.І. Лосєв), «коричнева чума» (П.У. Перегуда), «фашистська німчура, фашистські звірюги» (П.П. Москвін), «німці і макаронники» (М.Я. Сегай), «фріц, гад, німчура, людоджер-Гітлер» (П.С. Онопрійко), «німецький гад» (І.І. Метельов) і т.п.

Сталінградська битва мала важливе значення для армії в цілому і для кожного її учасника від рядового до генерала. Усі вони воювали не шкодуючи свого життя, щоб знищити міф про непереможність нацистських військ. Скільки б часу не минуло після її закінчення, півроку чи кілька років, але про ці події завжди згадували й з гордістю розповідали про них рідним. Капітан Г.І. Охріменко – заступник начальника штабу 115-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 7-ї гвардійської армії Степового фронту у листі до брата зазначав: «...З першого і до останнього дня я був учасником битви за Сталінград, за що нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю «За оборону Сталінграда», а наша частина стала «гвардійською»... 04.07.1943 р.» [41]. Сталінградські події в 1945 р. назве найбільш важливими у своїй фронтовій біографії двічі Герой Радянського Союзу генерал-полковник В.І. Чуйков, який у 1942 – 1943 рр. командував військами 62-ї армії: «...Мій шлях від Сталінграда завершений Берліном. Для мене Сталінград був найбільш важливим, і я робив це, не шкодуючи ні сил, ні часу... Я це робив не лише для себе...» [38].

Листи з фронту, ці хвилюючі документи особового походження, по праву завжди посідатимуть почесне місце в історії Великої Вітчизняної війни. На них будуть посилатися покоління, які не знатимуть, що таке війна. З цих нетлінних свідчень мужності вони будуть черпати стійкість, високий моральний дух людей, які в годину найжорстокіших випробувань не здригнулися, здолали ворога і перемогли.

Джерела та література:

1. Бивор Э. Сталинград / Э. Бивор. – Смоленск: Русич, 1999. – 448 с.
2. Бузукашвили М.И. Крах «зимней грозы» / М.И. Бузукашвили. – М.: Воениздат, 1984. – 120 с.
3. Василенко Д. Вікопомна битва над Волгою / Д. Василенко // Пам'ять століть. – 2007. – № 4-5. – С. 155–158.
4. Великая победа на Волге. Альбом схем / Под ред. К.К. Рокоссовского. – М., 1965. – 29 схем.
5. Видер И. Катастрофа на Волге. Воспоминания офицера-разведчика 6-й армии Паулюса / Иоахим Видер. – М., 1965. – 335 с.
6. Еременко А.И. Сталинград. Записки командующего фронтом / А.И. Еременко. – М., 1961. – 504 с.
7. Забруев А.Ф. В излучине Дона (Хроника неизвестных боев). К 50-летию Сталинградской битвы / А.Ф. Забруев, А.Ф. Копий // ВИЖ. – 1992. – № 11. – С. 11–18.

8. Зайцев В.І. За Волгою землі для нас не було. Нотатки снайпера / В.І. Зайцев. – К.: Молодь, 1975. – 16 с.
9. Карель П. Сталинград. Крах операции «Блау» / П. Карель. – М., 2005. – 352 с.
10. Ковальчук О. Сміливих доля берегла. До 60-річчя початку Сталінградської битви // О. Ковальчук // Народна армія. – 2002. – 11 вересня.
11. Козирєва О. Місто, яке розділяє і об'єднує, або чи пам'ятають про Сталінград у Німеччині (До 60-річчя Сталінградської битви) / О. Козирєва // Народна армія. – 2003. – 4 лютого.
12. Павлов В.В. Сталинград: мифы и реальность / В.В. Павлов. – М.: Олма-Пресс, 2003. – 320 с.
13. Петров Б. Документы ЦАМО РФ о начале Сталинградской битвы / Б. Петров // ВИА. – 2007. – № 7. – С. 115–116.
14. Попов В.Н. Сталинградская битва: по новейшим исследованиям / В.Н. Попов // Новая и новейшая история. – 2007. – № 2. – С. 32–33.
15. Ротмистров П.О. О советском военном искусстве в битве на Волге / П.О. Ротмистров // ВИЖ. – 1963. – № 1. – С. 8–20.
16. Руденко С.И. Авиация в битве за Сталинград (Оборонительный период июль – ноябрь 1942 г.) / С.И. Руденко // ВИЖ. – 1972. – № 7. – С. 27–33.
17. Самсонов А.М. Сталинградская битва / А.М. Самсонов. – М.: Знание, 1975. – 64 с.
18. Селищев И.П. Волга в огне / И.П. Селищев. – М., 1971. – 111 с.
19. Смирнов Н.Н. Подвиги самопожертвования в период Сталинградской битвы / Н.Н. Смирнов // ВИА. – 2005. – № 1. – С. 113–126.
20. Сталинградская битва. Хроника, факты, люди / Под ред. Жилина В.А.. – Т. 1. – М., 2002. – 911 с.
21. Сталинградская битва. Хроника, факты, люди / Под ред. Жилина В.А. – Т. 2. – М., 2002. – 573 с.
22. Сталинград: уроки истории. Воспоминания участников битвы / Под ред. Чуйкова В.И. – М., 1976. – 496 с.
23. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – КН-16945. – Д-36066.
24. Там само. – Генеральний каталог. – П.С. Онопрійко.
25. Там само. – КН-25271. – Л-2231.
26. Там само. – КН-121735. – Д-19344.
27. Там само. – КН-14721. – Л-769.
28. Там само. – КН-182933. – Д-26118.
29. Там само. – КН-190001. – Д-27680.
30. Там само. – КН-190002. – Д-27681.
31. Там само. – КН-202797/14. – Д-31814/14.
32. Там само. – КН-202797/15. – Д-31814/15.
33. Там само. – КН-202797/16. – Д-31814/16.
34. Там само. – КН-202797/19. – Д-31814/19.
35. Там само. – КН-202799. – Д-31816.

36. Там само. – КН-203714. – Д-32828.
37. Там само. – КН-212445. – Д-34848.
38. Там само. – КН-221834. – Д-37959.
39. Там само. – КН-221834. – Д-37959.
40. Там само. – КН-225829. – Д-39620.
41. Там само. – КН-249496. – Д-57376.
42. Там само. – КН-251305. – Д-58354.
43. Там само. – КН-254265. – Д-60133.
44. Там само. – КН-27701. – Л-2327.
45. Там само. – КН-30200. – Л-2557.
46. Там само. – КН-41498. – Л-3215.
47. Там само. – КН-82103. – Д-15745.
48. Чуйков В.І. Від Сталінграда до Берліна / В.І. Чуйков. – К., 1982. – 702 с.

© **Светлана ДАЦЕНКО**

ПИШУ ТЕБЕ ИЗ-ПОД СТАЛИНГРАДА
(на основе эпистолярной коллекции Мемориального комплекса
«Национальный музей истории Великой Отечественной войны
1941–1945 годов)

Рассмотрено коллекцию писем с фондового собрания Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов», датированных июлем 1942 г. – мартом 1943 г. Акцентируется внимание на их информативном потенциале. Сделан вывод о том, что указанная коллекция является ценным историческим источником, касающимся событий Сталинградской битвы.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Сталинградская битва; эпистолярные источники.

© **Svitlana DACENKO**

WRITE TO YOU FROM UNDER STALINGRADA
(on the basis of epistolary collection of the National museum
of history of Great Patriotic war 1941–1945 years)

The collection of letters from the Memorial Complex Funds «The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945» dated July 1942 – March 1943 has been examined. Giving emphasis their informative potential. It was concluded that the mentioned collection is a valuable source of historical events to the Battle of Stalingrad.

Keywords: the Great Patriotic War, the Battle of Stalingrad, epistolary sources.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

© *Дмитро ВЕДЕНЄВ*

БИТВА ЗА ДНІПРО – ВУЗЛОВА ПОДІЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ГІТЛЕРИЗМУ Нотатки з Всеукраїнської наукової конференції

Відповідно до Указу Президента України Віктора Януковича від 19 жовтня 2012 р. № 604/2012 «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» 31 жовтня 2013 р. відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Битва за Дніпро (до 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників)», організована Українським інститутом національної пам'яті при Кабінеті Міністрів України, Міністерством культури України, Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Інститутом історії України НАН України за сприяння Державної служби з питань інвалідів та ветеранів України.

У конференції взяли участь ветерани війни та праці, науково-педагогічний склад, дослідники воєнної історії, музейники, архівісти, курсанти й слухачі Національного університету оборони України, Національної академії Служби безпеки України, інших військових навчальних закладів.

Конференція відкрилася вітальним словом до учасників форуму від Прем'єр-міністра України Миколи Азарова, яке виголосив перший заступник Голови Державної служби з питань інвалідів та ветеранів України Володимир Сіроштан. «Битва за Дніпро під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. стала однією з найбільших битв у світовій історії, – підкреслив Голова Уряду. – Сьогодні, на жаль, відбуваються спроби переписати історію Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., тому вважаю, що одним з основних завдань конференції повинно бути утвердження історичної правди. Для цього ми маємо все необхідне: багатющі архівні та музейні зібрання, книжкові скарби, кваліфікованих науковців. Зі свого боку хочу зазначити, що Уряд надаватиме всю можливу підтримку історичній науці».

Міністр культури України, член-кореспондент Національної академії мистецтв України Леонід Новохатько у своєму привітанні, яке виголосив перший заступник Міністра культури України Тимофій Кохан, зазначив, що проведення конференції стало результатом «творчої співпраці науковців академічних і музейних інституцій, фахівців із воєнної історії, які формують якісно нове наукове бачення історії Другої світової війни», та висловив переконання, що захід стане вагомим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки.

Голова Наглядової ради Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», очільник Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, академік НАН України, Герой України Володимир Литвин у своєму слові зазначив: «Здається, багато часу й води сплигло від тих буремних та вирішальних днів. Однак навіть такі часові відстані не в змозі применшити ні стратегічної значущості, ні історичного сенсу перемоги на кручах Дніпра. Відлуння цієї битви потужно облетіло планету, сповістивши світ про масштабну і критично важливу військову операцію. Сьогодні, через десятиліття, всім нам потрібно добре пам'ятати про це, не забувати про небезпеку надмірного загострення суперечностей, що свого часу підірвали мирне буття світу. Немає сумніву: конференція стане важливою й корисною подією нашого суспільного життя, оскільки допоможе формуванню погляду на історичні події, сприятиме їхньому об'єктивному вивченню та осмисленню, означиться присутньою даниною воїнам-визволителям, які зробили вікопомний внесок у літопис Великої Вітчизняної війни, спонукатиме українську спільноту до поступального розвитку, до примноження доброї слави України і її столиці».

З вітальним словом до учасників наукового форуму звернувся Голова Ради Організації ветеранів України Петро Цибенко – народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради України з питань соціальної політики та праці. Він звернув увагу на непересічне значення звияги українського народу та інших народів СРСР у досягненні перемоги над нацизмом, побажав учасникам конференції творчої наснаги й продуктивної роботи.

Авторитетними вітчизняними вченими-істориками були виголошені наукові доповіді. Директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолій підкреслив: «Жоден серйозний дослідник не заперечує того факту, що основним театром бойових дій Другої світової війни стала територія СРСР загалом та України зокрема. Саме тут були задіяні найбільші людські контингенти, масиви військової техніки й озброєння воюючих сторін. Саме тут противники зазнали найбільших людських і матеріальних втрат. У баталістичній історії тієї війни особне місце посідає битва за Дніпро. І хоча з погляду військової науки цей термін не вважається абсолютно точним, у військово-історичній літературі він поступово набув легітимності й використовується як символ кількох наступальних операцій. Вони безпосередньо чи опосередковано пов'язані з оволодінням найважливішою водною артерією України, на берегах якої локалізовані важливі політичні, економічні та науково-культурні центри республіки – і насамперед її столиця». Вчений зазначив, що увічнення пам'яті «про мертвих і живих» свідків воєнного лихоліття має базуватися на об'єктивних знаннях, які продукує фундаментальна наука. При цьому сучасники мають і через десятиліття почути голос кожного, кому випали такі важкі випробування, хто залишився у Вічності чи вижив і є носієм пам'яті про ту епоху сьогодні.

Інтерес учасників конференції викликав виступ директора Українського інституту національної пам'яті при Кабінеті Міністрів України, члена-кореспондента НАН України Валерія Солдатенка. Відзначаючи подвиг фронту і тилу, В. Солдатенко

підкреслив самовідданість, мужність, презирство до смерті та військову майстерність радянських воїнів, що форсували Дніпро під вогнем і запеклим опором противника. У своєму зверненні вчений відзначив і те, що мали місце також серйозні прорахунки в бойовому плануванні, не належним чином забезпечувалися темпи наступу та формування великої ріки. Проте нехтування історичною правдою або навіть свідомий запуск кон'юктурного «механізму забування» не тільки спотворюють важливе у громадянському розумінні пізнання минулого, а й нівечать свідомість і душу, насамперед – молодого покоління.

Учений зауважив, що Український інститут національної пам'яті (УІНП) одразу ж розгорнув дослідження історичних трагедій народів України, зробивши їх одним із провідних напрямів діяльності. Промовець наголосив на потребі вивчення й увічнення пам'яті про визволителів і жертв гітлеризму, подальшому пошуку нових документальних матеріалів доби Великої Вітчизняної війни, ініціювання та організації відповідних меморіальних заходів, зауваживши, що з ініціативи УІНП та за підтримки громадськості ухвалено Указ Президента України та Постанову Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті про спалене окупантами селище Корюківка Чернігівської області, у якому відбулося безпрецедентне знищення карателями майже 7 тисяч мирних мешканців.

Директор УІНП стисло поінформував про заходи, які проводяться Інститутом з метою дослідження та популяризації знань із тематики історії Другої світової війни в Україні, з питань увічнення пам'яті про події та непересічні історичні постаті періоду війни.

Пролунало вітальне слово від Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, з яким виступив заступник начальника цього навчального закладу полковник Борис Куровський.

Непідробну увагу наукового зібрання викликав виступ заступника генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» Любові Легасової, яка презентувала науково-документальне видання «Київські адреси сповіщень про загибель» – четверте в серії «Дослідження, документи, свідчення», підготовлене спільними зусиллями співробітників Меморіалу та Інституту історії України НАН України.

Книга присвячується проблемі безповоротних військових втрат воїнів-киян у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. В основу покладено матеріали Документального фонду з обліку людських військових втрат України, сформованих згідно з рішенням міністра оборони України у стінах Меморіалу впродовж останніх семи років. У виданні вперше презентовано матеріали Документального фонду, їхнього наукового та джерельно-інформативного потенціалу, дослідницького та музейного використання. До наукового обігу введено основні нормативні й звітні документи з обліку загиблих та інформування їхніх родин. Книжка містить дослідження з проблеми зв'язи та жертвовності воїнів-киян, розповіді про долі загиблих, матеріали родин, документи з обліку. У ній уперше, підкреслила доповідач, оприлюднено останні листи сорока полеглих воїнів-киян та подано біографії адресантів. Вагомим

складником видання є CD-диск із «Персональною базою даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів Києва», яка є найповнішим електронним ресурсом із зазначеної теми. Вона об'єднує відомості з оригінальних документів, усіх друкованих мартирологів та доступних електронних ресурсів, нараховує 89 802 персоналії.

На особливу увагу заслуговують теоретичні дослідження, присвячені процесу персонального обліку людських військових втрат у Червоній армії в цілому та роботі київських військкоматів у цьому виді діяльності зокрема. Уперше встановлено та документально підтверджено, що близько 50 % загиблих були взяті на облік у післявоєнний час і переважно обраховані зниклими безвісти з умовною датою «зникнення». Ці цифри яскраво свідчать про цінність людського життя у роки війни, а також про те, що війна назавжди залишатиметься в історичній пам'яті нашого народу, а нащадки й далі шукатимуть могили своїх «зниклих» дідів та прадідів. Саме на таких небайдужих читачів розраховане презентоване видання. Також воно стане в пригоді вітчизняним та зарубіжним науковцям, які досліджують події Великої Вітчизняної війни. Ця книга, зауважила Л. Легасова, є кроком уперед в утвердженні таких перспективних для поглибленого вивчення історії війни наукових методів, як мікроісторія та історія повсякденності.

Змістовна доповідь на тему «Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.)» була виголошена дослідником воєнної історії України, начальником Гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського кандидатом історичних наук, полковником Валерієм Грицюком, підготовлена ним у співавторстві з науковим співробітником Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України Володимиром Гореловим.

Завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор Олександр Лисенко у своїй науковій доповіді зосередив увагу аудиторії на битві за Дніпро як об'єкті історієписання, проаналізувавши низку нових дослідницьких підходів до вивчення цього грандіозного історичного явища, яке мало стратегічне значення для подальшого ходу Другої світової війни.

Пленарне засідання конференції завершила доповідь заступника директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань, доктора історичних наук, професора Дмитра Веденєєва. Дослідник зробив акценти на проблемі наукового забезпечення формування політики національної пам'яті навколо подій Великої Вітчизняної війни. Досвід періоду незалежності України, зазначив доповідач, свідчить, що кон'юнктурне використання або тенденційне тлумачення історичного матеріалу (у т.ч. стосовно доби Великої Вітчизняної війни) перетворює його на знаряддя політичного протистояння, розпалення міжнаціональної ворожнечі, ксенофобії, національної або релігійної нетерпимості з боку окремих політичних формувань та громадських організацій, ускладнює діалог між суспільними, національними, регіональними спільнотами, ставить під загрозу збереження громадянської злагоди

й територіальної цілісності України, а також відкриває шлях до маніпулювання історичною свідомістю зі сторони зовнішніх сил.

Водночас бойова й трудова звитяга доби Великої Вітчизняної є класичним прикладом селекції інформаційного наповнення історичної пам'яті самим народом для утвердження самоповаги й сил для розвитку. Крім того, в українському суспільстві, яке швидко набуває розшарування за майновою, регіональною, етнічною ознаками, спільна пам'ять про міжнародне визнання величчя Перемоги може стати одним із важелів порятунку надособистісної, консолідуючої свідомості громадян, без якої неможливим є легітимність держави та формування громадянської спільноти.

У перерві після пленарного засідання учасники конференції мали можливість ознайомитись із експозицією Музею, науково-документальним виданням «Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення» та однойменною виставкою.

Далі учасники конференції продовжили роботу в рамках секційних засідань. Модераторами першої секції, присвяченої розгляду бойових дій та партизанського руху в ході битви за Дніпро, виступили провідний науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук, доцент Ростислав Пилявець і завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», кандидат історичних наук Людмила Рибченко.

Другу секцію конференції (проблеми соціально-економічної та духовної історії, історіографії, джерелознавства та меморіально-музейної роботи навколо Битви за Дніпро) вели заступник директора Українського інституту національної пам'яті з наукових питань, доктор історичних наук, професор Д. Веденєєв та завідувач наукового відділу з питань музейної інформації та комунікації Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, кандидат історичних наук Володимир Сімперович.

Загалом було заслухано близька 40 наукових повідомлень, що дозволило, за матеріалами новітніх, побудованих на документальних джерелах наукових розробок, комплексно, багатовимірно та неупереджено висвітлити різноманітні аспекти титанічної Битви за Дніпро та визволення столиці України – міста Києва.

За результатами Всеукраїнської наукової конференції «Битва за Дніпро» відділом дослідження історичних трагедій народів України УІНП упорядковано та подано до видання збірник наукових праць, у якому представлені наукові доповіді та статті її учасників. У них висвітлені, зокрема, новітні наукові погляди на історію бойових дій за визволення України та її столиці, бойову діяльність партизанських формувань, наслідки гітлерівської окупації, діяльність тилу й відновлення економіки та суспільного життя в Україні, а також історіографічний, джерелознавчий і меморіальний аспекти проблематики.

Підготовка та проведення цього представницького наукового форуму стали результатом плідної співпраці науковців Українського інституту національної пам'яті

та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Особливо варто відзначити солідну, кваліфіковану науково-організаційну роботу колективу Національного музею історії Великої Вітчизняної війни, який черговий раз підтвердив заслужену репутацію одного з провідних дослідницьких центрів із вивчення історії України доби Другої світової війни, невтомного популяризатора звитяжного минулого українського народу та активного учасника реалізації гуманітарної політики Української держави.

Учасники конференції передовсім відзначили, що Всеукраїнська конференція «Битва за Дніпро» стала помітною науковою та соціально значущою подією. На думку науковців, ветеранів та представників громадськості, конференція сприятиме увічненню подвигу народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, ушануванню пам'яті полеглих у боротьбі за свободу Батьківщини, продовженню традиції шанобливого ставлення до ветеранів війни і пам'яті про Перемогу, об'єктивному вивченню історичних подій минулого.

© **Олександр ЛИСЕНКО**

ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА ВІД ГІТЛЕРІВСЬКИХ ОКУПАНТІВ ОЧИМА МУЗЕЙНИКІВ: ТРИ ВИСТАВКИ З НАГОДИ ОДНОГО ЮВІЛЕЮ

Непересічна дата – 70-річчя визволення столиці України від гітлерівських окупантів – супроводжувалася кількома науковими акціями, у яких помітне місце посіли виставки у трьох провідних історичних музеях Києва: Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Музеї історії Києва та Національному військово-історичному музеї України. Різні за задумом, концептуальними підходами, засобами їхньої реалізації, ці проекти не лише реконструюють події воєнної доби музейними засобами, а й до певної міри репрезентують сучасний рівень музейної справи в Україні. Тому й цікаве зіставлення трьох виставок як непересічних явищ культурного і наукового порядку.

Особливість виставки «Київські адреси сповіщень про загибель. Візуальна версія однойменного видання», підготовленої науковцями Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, полягає в тому, що вона була задумана як складник кількох заходів.

Унікальність цього виставкового проекту в тому, що, за словами його авторів, він «не лише ілюструє однойменне видання «Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення», а й розширює і доповнює його через долі конкретних осіб, збагачує історичну пам'ять про загиблих киян, закріплює спогадами їхніх дітей, онуків і правнуків. Це – своєрідне унаочнення наукового дослідження».

Розвиваючи цю думку, слід зазначити, що і видавничий, і виставковий проекти доповнювала Всеукраїнська наукова конференція «Битва за Дніпро». У цілому цей науково-виставковий «триптих» присвячено 70-річчю визволення Києва від гітлерівських загарбників.

Однак давня традиція ювілейної циклічності репрезентації наукових пошуків поєднувалася з прагненням відійти від глорифікаційних підходів і тем, поглянути на події війни не байдужими очима стороннього спостерігача й обивателя, а передати її трагізм і внутрішню драматургію музейними й наративними засобами. Це поєднання офіційної меморіальної церемонії, книжкової презентації та наукової дискусії мало забезпечити синтетичну ретроспективу, комплексну за впливом на всіх активних і пасивних учасників цих заходів, домогтися «включення» інтелектуальних та емоційних ресурсів і максимальної заангажованості до осмислення й переживання артикульованих проблем.

Ще однією специфічною рисою виставки і видання є те, що, попри ювілейний контекст, їхньою смисловою основою стали не романтично-глорифікаційні мотиви,

а, напевно, найтрагічніший атрибут війни – сповіщення про загибель. Сумнозвісні похоронки, які завдяки ініціативі керівництва Музею вдалося зосередити в його фондах (до цього вони були розпорошені у військкоматах), є документами, що акумулюють не тільки специфічну інформацію, а й володіють величезним емоційним потенціалом. Водночас вони слугують своєрідним компасом для подальших досліджень, спрямованих на пошук місць поховань і родичів загиблих, а також установлення загальної кількості людських втрат у війні. Важко переоцінити гуманістичне значення таких проектів, оскільки через багато десятиліть забуття в рідні оселі «повертаються» тисячі тих, хто вважався «безвісти зниклим», про чию долю рідні й близькі нічого не знали.

Продовживши роботу Головної редколегії «Книги Пам'яті України», науковці Меморіального комплексу на підставі різних джерел, у тому числі даних Всеукраїнської електронної бази на загиблих та зниклих безвісти воїнів Червоної армії, підрахували кількість мобілізованих і загиблих мешканців столиці, а також «похоронок», що надійшли в їхні родини.

Та все ж визначальним контрапунктом виставки є не статистика (хоча вихід на узагальнені дані, які вперше введено до наукового та суспільного обігу, потребував кількарічної напруженої праці), а людський вимір трагедії.

Сконструйована за проблемно-хронологічним принципом, виставка наповнена фотохудожньою хронікою-літописом, що охоплює час від довоєнних буднів, оборонних боїв, окупації до визволення міста та його відродження.

Вдалою образною знахідкою проекту стало розміщення по периметру стін табличок з адресами київських вулиць, на яких замість номерів будинків вказана кількість сповіщень про загиблих, що надійшли до мешканців цих вулиць. Образний ряд виставки створюють художні твори В.І. Касіяна, І.М. Єніної, М.В. Матвєєва, С.Ф. Шишка, тематично дотичні до неї.

Уже в перші години після відкриття виставки стало помітно, що найбільшу зацікавленість відвідувачі виявили до життєвих історій учасників війни. У цій галереї такі різні долі наших воїнів: О. Пазюрича, П. Буряченка, В. Шехтмана, П. Бойка, І. Горецького, Героїв Радянського Союзу В. Кудряшова, А. Грисюка, П. Буйка, партизана-гарібальдійця О. Накорчемного та інших киян, яким війна підготувала важкі випробування, і з яких вони вийшли з честю.

Окремий фрагмент виставки присвячений участі військовослужбовців-посланців столиці в боях за визволення України, а також кількох європейських країн від гітлерівських військ. Завершальним акордом експозиції стали сповіщення про загибель киян, які полягли в останні дні й години війни – у Берліні та Празі.

Виставка не ставить крапку в музейному опрацюванні цих питань. У процесі її підготовки співробітники отримали майже 200 листів від родичів загиблих, налагодили контакти з багатьма родинами, які шукають хоча б якихось вісточок про своїх рідних.

Тому робота триває. Її девізом можуть слугувати слова авторів цього глибокого й важливого проекту: «Дійсно, дуже важко знайти дорогу туди, в МИНУЛЕ. Тому так необхідно згадати кожного, хто пішов у вічність».

Науковці Музею історії Києва підготували до 70-річчя визволення Києва від нацистської окупації мультимедійний проект «Війна. Місто. Люди».

Визначення формату і жанру репрезентації воєнної доби в історії Києва як мультимедійного проекту засвідчує новаторський характер творчого задуму. Ювілейний за призначенням захід насправді спирається на глибоко продуману, науково вивірену концепцію, несучими конструкціями якої є гуманітарний зріз світового збройного конфлікту боротьби проти нацизму і фашизму через призму подій у Києві.

Автори виставки обрали сучасний методичний інструментарій для реалізації концепції та передбачених нею завдань.

Диптих об'єднує експозиції у двох залах: у першому музейними засобами розкривається життя в місті від 1939 р. до 1948 р., у другому – хід оборони та визволення Києва відповідно у 1941 та 1943 рр.

Перший зал містить кругову експозицію, що хронологічно охоплює період від передвоєнного часу до визволення й відбудови столиці республіки.

Використовуючи репродукції, знімки, артефакти, копії документів, речові реліквії, науковці музею зуміли комплексно відтворити не лише основні тенденції суспільно-політичного життя за радянської влади і нацистської окупації, а й деталізувати окремі сюжетні лінії, пов'язані з характером соціалістичного будівництва, масовими репресіями, варварським «новим порядком», Голокостом, примусовим вивезенням киян на роботи до Німеччини, долею радянських військовополонених, руйнуванням центральної частини міста.

Образний ряд роблять об'ємнішим інстиляції житлового приміщення, афішної тумби, манекени в одязі бранця концтаборів та жертви Бабиного Яру.

Завдяки мультимедійним кіоскам та великому екрану інформаційно-візуальний ряд суттєво доповнюється й додає емоційних імпульсів.

У трьох великих вітринах експонуються довоєнні радянські й німецькі значки, гроші, марки, документи.

Експозиційне втілення задуму в другому залі базується на протистоянні радянських та німецьких Збройних сил. Домінуючу лінію цієї дихотомії репрезентують політичні плакати. Надзвичайно яскраві й гострі, вони ніби провокують відвідувача на роздуми про непримиренний характер збройної боротьби, перемогу в якій здобули воїни Червоної армії.

Великі об'ємні експонати й вітрини «занурюють» відвідувача в атмосферу війни, дають змогу ознайомитися з речовими пам'ятками воєнного лихоліття.

У вітринах розміщено радянські, німецькі та учнівські нагороди, а центральну вісь уособлює символ військових втрат воюючих сторін – березове перехрестя з радянськими й німецькими шоломами.

Особливо слід відзначити таке уособлення ідеї, як зовнішня реклама на чотирьох моніторах, виставлених у вікнах музею.

Звичайно, на такій обмеженій площі і за умови дефіциту музейних фондів доволі складно збалансовано заповнити всі сюжетні лінії рівноцінним матеріалом. У зв'язку

з цим слід вказати на те, що дещо в «затінку» опинився радянський рух Опору. Можливо, по-іншому варто було б розставити опорні акценти, пов'язані з початком агресії Німеччини проти СРСР.

У фахівців музейної справи можуть виникнути дискусії з приводу порядку й характеру розміщення деяких експонатів, зокрема радянських, німецьких, упівських нагород, хоча для відвідувачів їхнє експонування в одній вітрині є зручним для порівняння.

У цілому ж проект видається вдалим як з погляду музейної теорії і практики, так і з позицій сучасної історичної науки в оцінці цих явищ і подій. Він, безумовно, сприятиме формуванню адекватної моделі колективної пам'яті про Другу світову війну, гідному вшануванню всіх жертв цього збройного протистояння.

Фахівці Національного військово-історичного музею України назвали свою виставку «Даєш Київ!», визначивши цим самим її стрижневу змістову вісь.

Головними акцентами візуального ряду стали інсталяції, що ілюструють епізоди форсування Дніпра – фігурні групи радянських зенітників, артилеристів, зв'язківців, парашутистів-десантників, танкістів на першому поверсі та сходах, що ведуть до другого, а також німецького кулеметного й артилерійського розрахунків на правобережній лінії оборони противника. Доволі вдале просторове рішення з використанням двох горизонтальних площин, що символізують «берег лівий і берег правий», та східців, що позначають крутий схил, дещо девальвують самі фігури, оскільки неоднозначно сприймаються дорослими відвідувачами музею (у підлітковому сприйнятті вони, можливо, є цілком органічними).

На великий кіноекран, що добре проглядається і з першого, і з другого рівня, проектуються документальні кінокадри, надаючи хоча й внутрішньо напруженим, але статистичним інсталяціям певної динаміки й розширюючи подієвий контекст.

На другому поверсі по периметру залу виставлені тематичні вітрини, розміщені в хронологічному порядку. Відкриває цю частину виставки вітрина «Київ очима німецьких та угорських окупантів», що містить поряд із фотографіями тексти оголошень окупаційної адміністрації, агітаційні плакати, «План святкування 2-ї річниці звільнення Києва від більшовиків 19 вересня 1943 р.», інші матеріали, пов'язані з окупаційним режимом. Окремо експонуються однострої, шоломи, петлиці, шеврони, погони, зразки зброї, яка перебувала в користуванні займанців. Цьому фрагменту виставки бракує виразного наголосу на злочинах нацистів у Києві, трагізму окупаційного соціуму (проблеми радянських військовополонених, остарбайтерів, Голокост, інші злочини руху Опору залишилися на периферії уваги).

Мовою музейної біографістики до відвідувачів доноситься інформація про командний склад 1-го Українського фронту, особовий склад і бойовий шлях 70-ї гвардійської стрілецької дивізії, які брали участь у боях за столицю республіки.

Вітрини «Дніпровські переправи» та «Дніпровські плацдарми» рясніють фотознімками, нагородними листами, малюнками, іншими документами особового походження, картами («Київська наступальна операція» та ін.).

Сюжети «Рішучий наступ» і «Визволення» розкриваються на основі матеріалів, що ілюструють дії 38-ї армії, 5-го гвардійського танкового корпусу, 3-ї гвардійської танкової армії, 1-ї окремої Чехословацької бригади, інших цінних джерел (наприклад, рукопису Г. Жукова до М. Ватутіна від 5 жовтня 1943 р.)

Завершальним акордом є вітрини «Прославлені Київські» та «Герої битви за Дніпро», присвячені окремим персоналіям, частинам і з'єднанням, які визначались у битві за Київ, а також інсталяція «Київ – наш!»

Поряд із вдалим знахідками й інформативно наповненими реліквіями та документами слід вказати й на окремі недоліки. Практично всі світлини подані без атрибуції. Це стосується й радянських одностроїв: для відвідувачів залишається загадкою, це – оригінал, що належав комусь з учасників бойових дій, чи муляж.

Та в цілому такі не схожі за стрижневими концептами, залученими документально-реліквійними експонатами, художніми рішеннями, композицією, способами артикуляції подієвого полотна рецензовані виставкові проекти слід вважати доволі вдалим спробою музейної реконструкції та презентації рубіжної для Києва події – визволення від окупантів.

Очевидно, громадськість гідно оцінить ці зусилля, адже збурена політичними інспіраціями суспільна свідомість потребує зважених, безсторонніх оцінок нашого минулого, заснованих на суто наукових підходах.

Хочеться сподіватися, що всі три виставки зможуть задовольнити ці очікування.

© Віталій ГЕДЗ

**МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПОВЕРНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ:
ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СПІВПРАЦІ»**

Захід відбувся 15-16 травня 2013 р. у Будинку митрополита в Національному заповіднику «Софія Київська». Його організаторами виступили Міністерство культури України, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Національний заповідник «Софія Київська».

Конференція проходила у два пленарних засідання. Усі виступи учасників конференції мали виважений та конструктивний характер.

У перший день після вітального слова до присутніх заступника міністра культури України В. Балюрка, з ґрунтовною розповіддю про створення та становлення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, а згодом Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України виступив модератор конференції доктор мистецтвознавства, професор, академік Національної академії мистецтв України, завідувач кафедри теорії та історії мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, заслужений діяч мистецтв України О. Федорук.

Із цікавими доповідями виступили учасники цього наукового форуму. Зокрема, презентувала оригінальні твори матеріальної та духовної культури, повернуті Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей та Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у 1992–2011 рр., начальник відділу контролю управління регіональних представників з питань охорони культурної спадщини та переміщення культурних цінностей Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України, заслужений працівник культури України О. Юрченко-Микита. Проаналізував роботу Координаційної установи м. Магдебург (ФРН) – установи федерації і земель з питань втрачених культурних цінностей і документування культурних цінностей при Міністерстві культури землі Саксонія-Ангальт (ФРН) – доктор М. Франц. Висвітлив історію вивезення культурних цінностей з Речі Посполитої та результати роботи щодо повернення втраченого директор Департаменту культурної спадщини Міністерства культури і національної спадщини Республіки Польща Я. Мілєр.

Ряд виступів містив цікаві повідомлення про роботу організацій з повернення культурних цінностей. У першу чергу слід відзначити презентації кандидата

культурології, референта відділу музеїв Департаменту культурної спадщини Міністерства культури Російської Федерації Ю. Годованєца та начальника сектору охорони історико-культурної спадщини управління охорони історико-культурного надбання та реставрації Міністерства культури Республіки Білорусь Н. Хвір.

До учасників конференції звернувся доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України М. Жулинський та Герой України – український поет, перекладач, кіносценарист, драматург, державний і громадський діяч, перший голова Народного Руху України – І. Драч.

Про втрати Україною в роки Другої світової війни 300 тис. музейних експонатів, 51 млн книг з бібліотек та 46 млн архівних справ розповів кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру досліджень повернення та реституції культурних цінностей Інституту історії України НАН України С. Кот. Проблеми повернення культурних цінностей до Криму та Бахчисараю зокрема проаналізував кандидат історичних наук, генеральний директор Кримської республіканської установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» В. Науменко.

Другого дня взяли активну участь у науковому форумі працівники музеїв та архівів Києва. Хочеться відзначити повідомлення заступника генерального директора з наукової та основної діяльності Київського національного музею російського мистецтва К. Ладиженської, кандидата історичних наук, директора Центрального державного архіву зарубіжної україніки В. Берковського, завідувача відділу європейського живопису Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків О. Живкової, головного зберігача фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Г. Полюшка та кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» В. Гедза.

Під час підведення підсумків було визнано необхідність активізації роботи з реституції, вказано на доцільність підписання двосторонніх міжнародних договорів щодо повернення культурних цінностей, установлено потребу створення загальнодержавної бази культурних цінностей.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

© Катерина ДВІРНА

ФЛАГМАН МУЗЕЙНОЇ НАУКИ

[Відгук на: Легасова Л. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр. / Л. Легасова, Н. Шевченко // Сторінки воєнної історії України. – 36. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 240–257]

Під час перегляду останнього випуску «Сторінок воєнної історії України» за минулий рік вдалося виявити цікавий документ – Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» на 2012–2020 рр. Нині, в умовах хронічного недофінансування наукових досліджень, навіть у тих інституціях, які покликані перманентно займатися науковими дослідженнями (йдеться про інститути Національної академії наук та про вищі навчальні заклади), дивує, що співробітники одного з провідних музеїв України порушують надзвичайно амбітні наукові завдання, і це при тому, що наукова робота в музеях України фактично не фінансується.

Останнім часом усе гучніше лунають заклики остаточно згорнути фінансування наукових досліджень у музеях, демонструючи таким чином своє цілковите нерозуміння наукового складника в роботі музейних установ. Тому, помітивши на сторінках авторитетного фахового видання «Концепція», ми були здивовані відвагою її авторів, які ризикнули представити свої наукові плани на публічне обговорення громадськості.

Запропонована авторами «Концепція» окреслила надзвичайно масштабне поле для науково-дослідницької праці співробітників Меморіального комплексу, яке охоплює загальнотеоретичні, фундаментальні наукові пошуки, а також науково-практичну роботу, що містить формування фондів музею, науково-освітню, науково-експозиційну, науково-видавничу та реставраційну діяльність. Важливо наголосити, що автори аналізованого документа бачать головним результатом наукової роботи співробітників Меморіального комплексу закріплення його в когорті провідних сучасних європейських музеїв, який є не лише місцем зберігання та експонування музейних цінностей, а й провідним дослідницьким і освітнім центром всеукраїнського й загальноєвропейського масштабу. У «Концепції» задекларовано відкритість музею до співпраці з провідними науковими центрами України та зарубіжжя, долучення до міжнародних музейних об'єднань, активну участь у роботі міжнародних музейних організацій та міжнародних рейтингах (С. 247), що є надзвичайно важливим фактором успіху в умовах глобалізації наукової діяльності, активізації наукової співпраці між Україною та державами Європейського союзу.

Проте поряд із входженням до загальноєвропейського наукового простору автори «Концепції» відверто декларують, що в музеї завжди будуть пріоритетними наукові дослідження та експозиційні відображення «українського аспекту» Другої світової війни (С. 244). Зважаючи на той унікальний досвід, який отримав український народ у роки війни, остання теза видається особливо важливою. Адже поряд із пережитими фронтовими боями й евакуаціями Україна зазнала різнорегіонального окупаційного досвіду, витримала найбільші за масштабами вивезення на примусові роботи до Німеччини, пройшла крізь вогонь різноспрямованих партизансько-повстанських і підпільних рухів, двічі (напередодні й під час війни) оголосила про свою незалежність, формувала нові обриси своїх рубежів. Якщо злегковажити цими та іншими чинниками воєнного досвіду України, то в підсумку ми отримаємо лише плоску, одновимірну, лубочну картинку подій, яка ніколи не відобразить українського колориту війни, буде дисонувати з колективною пам'яттю народу про минуле, а відтак – шматуватиме, а не об'єднуватиме його історичну самосвідомість.

Важливо наголосити, що наукова робота, яка нині ведеться в Меморіальному комплексі і яка, відповідно до «Концепції», запланована на найближчі роки, має не лише винятково теоретичне, а й важливе практичне значення. Особливо в тих аспектах, які стосуються оформлення різноманітних баз даних з інформацією про загиблих, зниклих безвісти, поранених воїнів (С. 250). Такий вектор наукової праці дає не лише додаткову інформацію про реальні людські втрати Червоної армії, а й, що надзвичайно важливо, гуманізує питання втрат, «приземлює» їх, дозволяє мільйонам наших співвітчизників дізнатися про долю своїх родичів, заспокоїти спрагли до пізнання правди й утомлені від багатьох років безрезультатних пошуків людські серця.

Важливим у «Концепції» є той факт, що автори повсякчас акцентують увагу на новітніх методах і технологіях наукових досліджень, які застосовуються в музеї і які передбачено в подальшому поглиблювати й розвивати. Антропоцентричні дослідницькі проекти, методики усної історії, залучення цифрових технологій до музейної практики в поєднанні з традиційними «фундаментальними» дослідженнями дають надію на отримання потужного ефекту, на досягнення найкращого результату, який черговий раз підтвердить провідний статус Меморіального комплексу як головного військово-історичного музею держави.

Оригінальними та цікавими, на наш погляд, є заплановані в «Концепції» напрями науково-освітньої діяльності Меморіального комплексу (С. 253–254). Креативні підходи до роботи з відвідувачами, розробка найрізноманітніших музейно-освітніх проектів та просвітницьких програм повсякчас розширює коло екскурсантів, залучає до комеморативних практик молоде покоління громадян, що надзвичайно важливо в умовах сучасної гострої проблеми втрати суспільної самоідентифікації, яка стала наслідком радикальних політичних і соціальних зламів, ідеологічних трансформацій, змінами ціннісних орієнтирів, котрі мали місце впродовж останньої чверті століття.

На завершення нашого невеликого аналізу «Концепції» наукової діяльності Меморіального комплексу хотілося б підкреслити, що приклад флагмана української музейної справи та музейної науки сприятиме поширенню його передового досвіду в інших музейних установах України і зруйнує усталені стереотипи щодо наукової діяльності музеїв.

НАШІ АВТОРИ

Вєдєнєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вєтров Ігор Георгійович – кандидат історичних наук, професор, заступник директора Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ)

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

Главацький Максим Володимирович – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ)

Гула Руслан Володимирович – доктор історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів)

Даценко Світлана Федорівна – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

Двірня Катерина Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Лєвченко Юрій Іванович – аспірант Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (м. Київ)

Ругаль Володимир Миколайович – науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ)

Руккас Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Салата Оксана Олексіївна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)

Чайковський Анатолій Степанович – доктор історичних наук, професор, директор Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України (м. Київ)

Шевченко Володимир Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історико-правових і теоретико-методологічних проблем українознавства Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України (м. Київ)

Шевченко Наталія Олександрівна – вчений секретар Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», заслужений працівник культури України (м. Київ)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941–1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),
О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,
І.К. Патриляк (науковий редактор), В.М. Сімперович (відповідальний редактор),
О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),
С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – Вип. 2 / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. - 132 с.